

ԼՐԵՆԵԱՆ ԴԱՄԱՐՆԵՐ

ԿԻՍՏԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԴՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՐՍԵՐԱԿԱՆ
30-ՐԴ ՏԱՐԻ
1900

ԹԻՒ 17 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԽՐԱԿԻՐ-ՏՆՕՐԵՆ
Մ. ՄԱՏՈՐԻԴԵԱՆ
ԻԶՄԻՐ

Hom. Redaction

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յսանիցամեայ Յոգեան Փահալալութեան. — Մեր Պշ.
րիտիսները. ԽՄԲ. — Առաջնորդ Վեդ. — ԴՈՒԿԱՍ ՎԱՐՊԵՏ-
ՆԱՆ. — Արդի Ներապաշտութիւն. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՍԱՅԵԱՆ. —
Հայ Պարոններու Տրտունջը. ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ. — Ըն-
տանիք. Բ. ԶՕՐԵՆՆ. — Աննիւրական Պետեր Սամ Հոգեկան
Փարմաններ. ՆԱԶԱՐԷԹ Հ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ. — Փրական Վեր-
լուծմունք, Փե ԲՆԶԱԿԱ Պետք Ե Արտաւանդ Լաճօնքէնի Ա.
ռոկները. Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ. — Հարցում մը. Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ
Հոյակապ Տաղանդ մը. Դ. ՎԱՐՊԵՏԵԱՆ.

ՎՐԻՊԱԿ

Եւհ. 695 Պ. Ռ. Ուրերեանի հարցումն պէտք է կար-
դալ

«Ի՞նչ դրական և գործարարի միջոցներ կ'առաջարկէք եղաւ-
աի կամ հանգստեան բռնակի սնունդին ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ համար»:

ԵՁԳ

Կիւնդրուի մեր Տեղական, Մայրաքաղաքի, Գա-
րուական և Մրտաւանդանի Մեծ. Բաժանորդներէն
որ հաճին իրենց անվճար մնացած բաժնեգիւններն
դիկեղ խմբագրութեանս:

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Ար տպուին Գրքեր, Տեղեկագրեր, Հաշուեցուցակներ, Տեղ-
րակներ, Նամակագրութիւններ, Տոմար, Հարսնետուն, Մահազդ,
Այլաբարդ, Ժապաւն և ամեն տեսակ տպագրական գործեր,
Տաճկերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն, խիստ չափաւոր գիներով:

Տպարանը բաց է առաւել ամեն օր առաւօտ ժամը 7-6 1/2
երեկոյին՝ ինչպէս նաև ամեն կիրակի օր առաւօտ ժամը 10-12:

և.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Տ Ե Բ Ե Յ Ո Յ Յ

ՏԵՐ ԵՒ ՀԲԱՏԱՐԱԿԻՉ

ՆՇԱՆ Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Լոյս տեսած է յառաջիկայ **1901**
տարուան տարեցոյցն, որ բացի իր
տոմարական մասնն կ'արտոնանկէ
անոյս եւ շանկեան յօդուածներ, բաւ-
նաւորներ, գիտելիքներ, զուարճաւի
բաղդացոյց ցոյցակ մը եւ տանտիկ-
նոջ յատուկ հատուածներ:

Գին՝ Թ. թակազմ 6 զրշ:

Քարթօնակազմ 7 զրշ:

ՎԱՅԱՆ ԶՄԻՒՆԱԿԵՍԵԱՆ

ԺԱՄԱԳՈՐՄ

Պատիւ ունիմ ծանուցանել Արդոյ Հասարակութեան թէ ի
Զուհա Պէտէսթէն թիւ 14 իմ նոր բացած վաճառատան մէջ
կը ծախուին մեծ և փոքր քանակութեամբ ամեն տեսակ ժա-
մացոյցներ, ոսկիէ, արծաթէ, նիքէլ, սև oxidé, քարնոզ ամառ-
ցոյց և քրօնովի բոլոր ժամացոյցներ:

Զարթուցիչ, պատի և դպրոցի մեծ ժամացոյցներ (pendules)

Զանազան տեսակ դոհարեզէնք, ինչպէս ապարանջան, քար-
ֆիցա, ևն:

Ժամագործներու և ոսկերչաց վերաբերեալ ամեն տեսակ
զանազան գործիքներ:

Հոն կը յարդարուին ամեն տեսակ ժամացոյցներ իրապէս
երաշխաւորեալ:

Ժամացոյցներու վաճառումն և յարդարումն արտակարգ
զեղչեալ գիներով կ'ըլլան:

Տ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Փաստաբան Մեծ. Մարկոս Էֆ. Մամուրեան իր գրասենեակին փոխադրած է՝ Այի-Եօրկի փողոց՝ Քարթանաքիի կալուածքին մէջ թիւ 8 գրասենեակը,

Ա Ձ Գ

Կ'իսկրուի մեր Տեղական, Մայրախղափի, Գաւառական եւ Արտասահմանի Մեծ. Բաժանորդներէն որ համիւն իրենց անկմար մնացած քաժնեգիւններն իրկեշ Խմբագրութեանս:

ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Կը տպուին Գրքեր, Տեղեկագրեր, Հաշուեցուցակներ, Տեղաւորներ, Նամակապուստներ, Տոմար, Հարսնետոմս, Մաշաղը՝ Այցաքարդ, Փապաւէն և ամեն տեսակ տպագրական գործեր, Տաճկերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն, խիստ շափաւոր գիւնեով:

Տպարանը բաց է ամեն օր առաւօտ ժամը 7-6½ երեկոյին, ինչպէս նաև ամեն Կիրակի օր առաւօտ ժամը 10-12:

ԴԵՐՁԱԿԱՏՈՒՆ

ԳԵՈՐԳ Մ. ՔԵՇԻՇԵԱՆ

Ապակե լաճառառնոյ Եռասոֆեան ֆերխանէին կից, Թիւ 1

Վաճառատունս Հաստատուած օրէն ի վեր սուղ ժամանակի մէջ ունեցած բազմաթիւ յաճախողները, ապացոյց մի է թէ՛. մենք մեր յայտարարութեան հաւատարիմ գտնուած ենք, հարկ չի կայ գովեստներ չուայլել. յայտմ, մեր գործերը վկայ են արդէն՝ թէ գներու արժանութեան հետ նաև ունինք մեծ առաւելութիւն մը ուրիշ նմանօրինակ Հաստատութիւններէ ձեռի, կարի, և ասորանքի մասին: Երևակայեցէք թէ որչափ դժուարին է ամէն մէկ անհատի ճաշակը գոհացնել և ձեռին յարմարութիւն տալ, նամանաւանդ երբ այդ անձը առաջին անգամ է որ հագուստ չ'ենել կուայ մեզ: Ուստի ինչպէս մինչև այսօր, նոնպէս ալ այսուհետև պիտի աշխատինք ամէն քանք և զոհողութիւն չի խնայել նոյն իսկ ամենէ քծախանդիրներն անգամ գոհացնելու:

Աւելորդ չենք համարիր. նաև իմացնել թէ վաճառատան մէջ կը գտնուի քաղիքներու, ֆասօներու և այլ տեսակ ասուեղէններու ճոխ հաւաքածոյ մի, և թէ պատրաստ կարուած հագուստներ ալ ունինք:

Աժան, ձեռաւոր եւ տակուց, ցիմեցիք եւ տեսէք: 24 — 2

ՄԵԾ Ն ՊԱՐ ԱՎԱՃԱՅՈՒԱՏՈՒՆ

Հոյոյ Ժժ Բ-Է

Դ. ԵՒ Լ. ԹԵՐԻՏՃԵԱՆ

Պատիւ ունինք ծանուցանել Արգոյ Հասարակութեան և մասնաւորաբար մեր Պատ. Գաճախողներուն թէ վերջերս մեր վաճառատունը խիստ ճոխացուցած ենք զանազան ուտեստներով:

Մեզ գիմարը ամէն ինչ պիտի գտնէ շատ աման գիմերով:

Ունինք նաև Ալիիարի և ուրիշներու ընտիր օճառներ, նոյն գործատուները ծախուած գիններու վրայ ԱՌԱՆՅ ամենափոքր աւելարդութիւն տ'ընելու:

Դիւրութեան համար մեր Գաճախողներուն հաշուեանորոշիք կը յանձնուք և մեր սովորութեան համեմատ հաշիւները ամբար անգամ մը կը փակենք,

ԱՆՀԱՄԵՄԱՏ ԱԺՆՈՒԹԻՒՆ

24 — 21

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆՆ ՍՏԱՑԱԾ Է

ԾԻԾԱՂ. — Յ. Պարսնեան, հեղինակի պատկերով Տպ. Թիֆլիզ Գին 20 զրուշ:

ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԱՏԱՄՆԱՐՈՅԺ. — Կատակերգութիւն երգա-
խառն, ի հինգ արարտ, Յ. Պարսնեանի Տպ. Թիֆլիզ 1899
Գին 10 զրուշ:

ՈՒՍՈՒՄՆ ԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅ. — Ի պէտա ազգա-
յին նախակրթական վարժարանաց, Հորրորդ Տպագրութիւն,
յօրինեց Սահակ Ա. Խանճեան Կ. Պօլիս Տպ. Ն. Կ. Պէրպլէրեան
1900 Գին 2 զրուշ:

ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՍԱՂՄՆԱԹՍՈՒԹԻՒՆ — Դրեց Տօր. Ն. Տա-
ղաւարեան, Կ. Պօլիս Տպագր. Նշան Կ. Պէրպլէրեան 1900 Գին
5 զրուշ:

ՊՍՏԻԿ ՈՒ ՃՍՏԻԿ. — Գունազեղ պատկերներով, մանկանց
համար, հեքիաթ Տպ. Թիֆլիզ, Գին 3 զրուշ:

ԼՈՒՍԵՐԵՍԻԿ. — Գունազեղ պատկերներով, մանկանց
համար, հեքիաթ Տպ. Թիֆլիզ Գին 3 զրուշ:

ԱՆԴԱՐԻ ՀՍՆԳԵՍԸ. — Գունազեղ պատկերներով, ման-
կանց համար, հեքիաթ Տպ. Թիֆլիզ Գին 3 զրուշ:

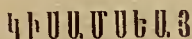
ԵՕԹՆ ԱԳՈՍԻ. — Գունազեղ պատկերներով, մանկանց
համար, հեքիաթ Տպ. Թիֆլիզ Գին 3 զրուշ:

ԿՈՐԵՆՆ ՈՒ ՄԱՆԵՆԸ. — Գունազեղ պատկերներով, ման-
կանց համար, հեքիաթ Տպ. Թիֆլիզ Գին 3 զրուշ:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆ. — Պատրաս-
տեց Մարի Պանտացի, Կ. Պօլիս 1900 Գին 4 զրուշ:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ. — Պատրաս-
տեց Մարի Պանտացի, Կ. Պօլիս 1900 Գին 4 զրուշ:

ՔՆՐԱԿԱՆ - ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆ. — Պատկերազարդ, Ա. տարի
նախակրթարան. Միլիար Պանտացի, հրատարակիչ Պ. Պա-
լեկ Կ. Պօլիս 1900 Գին 5 զրուշ:

L. S. S. S.

፱ ከ ኪ 13

ԱՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1900

ՔՍԱՆՀԻՆԳԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆ

ԳՍՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

ՕԳՈՍՏԱՓԵՐ ՄԱՐԼՔԱՆ
ԱՊՏ-ԻՐԼ-ՀՄՔՏ Բ. ՂԱՅՍԵՐ
ՄԵՆԱԳԱՆՈՒ ԴԵՀԱԳԱՆՏԻՆ ԲՈՒՐԵՒՈՅ

ՕՍՐԱՆԵԱՆ լայնածաւալ պետութեան և ամեն
խլամախան աշխարհներու մէջ հանրային ցնծութեան և
խրախճանութեան օր մ'էր Օգոստ. 19 ին օրն, ՎԵՀ.

ՍՈՒԼԹԱՆԻ հռչակաւոր գահակալութեան Յորելեանիօրն, զոր մեր քաղաքն ալ իզմիր աննման շքեղութեամբ տօնեց ու փառաւորեց, այնպէս որ շարաթ երեկոյին լուսավառութեանց մէջ կ'ըզար, զի Պատմութեան մէջ նոր դարագլուխ մը կազմելու սահմանուած էր այդ թուականն, և Օսմանեան Պետութեան համար յառաջդիմութեան ու բարօրութեան նոր ու պայծառ դուռ մը բանալու:

Եւ արդարեւ՝ քսանհինգամեայ շրջանի մը մէջ՝ ի շրնորհս մեր վեհափառ ինքնակալին հանճարին, այլազան ճարտարութեանց, արուեստներու և գիտութեանց մէջ ահագին քայլեր առաւ Օսմանեան Պետութիւնն և առաջին անգամ ոչ միայն ներքին կենսական զօրութեան և աշխարհաշինութեան սքանչելի նշաններ ցոյց տուաւ, այլ և բոլոր քաղաքակիրթ տէրութեանց հանդէպ պատկառելի դիրք մը բռնելով՝ սքանչացում պատճառեց և անոնց հետ բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ մշակեց: Եւ ինչ հմայական զօրութեամբ այս այլափոխութիւնն ու զարգացման շնորհներն վայելեց ու կ'վայելէ Օսմանեան Պետութիւնն՝ և դատաստանական, տնտեսական, առևտրական, ելմտական, երկրագործական, և մանաւանդ կրթական ու երկրագործական նորանշան բարենորոգմանց սուրժիւ, եթէ ոչ նոյն ինքն վեհ. Սուլթանի սուր, արթուն ու հեռատես իմացականութեամբ, շրջահայեաց խորագիտութեամբն, անդուհասկողութեամբն և այն քաղաքագիտական զարմանալի հմտութեամբն որով բոլոր եւրոպական քաղաքագէտներու և վեհապետներու առջև այնքան հռչակ հանած և անոնց սքանչացման ու մեծարանաց զրգիւ եղած է, ինչպէս Յորելեանի սուրժիւ՝ ակնածական նշաններով և յատուկ պատգամաւորութիւններով ի յայտ եկան ամենուստ, իսկ Օսմանեան անհամար և այլազան հպատակներն, սոյն Յորելեանի սուրժիւ՝ ոչ միայն սովորական բարեմաղթութեանց համերգ մը վեհ. Սուլթանի արեւատութեան համար կազմեցին, ոչ միայն իրենց երախտագիտական զգացմունքն այլ և այլ տրտաքին համակրական ցոյցերով, լուսավառութեամբ ու խրախճանութեամբ բացա-

տրեցին, այլ և ի պատիւ և ի յիշատակ սոյն Յորելեանի
զանազան քաղաքներու մէջ կարող անձնաւորութիւն.
ներ և ընկերութիւններ հանրագումար հաստատութեանց
հիմը դրին, մեծագին ուղերձներով և նուէրներով Նո-
րին վեհափառութեան գահակալութեան քսանհինգ-
ամեակն հռչակեցին և այսպէս համայն ժողովուրդներն
բոլոր աշխարհի առջև վկայեցին թէ քանի բարերադր են
այսպիսի շնաշխարհիկ վեհապետի մը հովանւոյն ներքե
ապրելով և քանի՜ ուրիշ ու զուարթ այս յիշատակելի
տօնին առթիւ կրկնել և երեքկնել սրտահոտ մաղթանք-
ներ և կոչել շերմագին.

**ԿԵՑՑԷ՝ ՅԱԻԷՐԺ ԿԵՑՑԷ՝ ՍՈՒԼԹԱՆ
ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. ՎԱՀԱՊԱՆԾ՝ ԿԱՅՍՐԸ**

Անպատեհ չենք համարիր հրատարակել տանօրա-
մեր Սրբազան Առաջնորդ հօր առ վեհափառ Կայսրն
ուղղած շնորհաւորական հեռագիրն և Նորին վեհափա-
ռութեան կողմէ հասած գեղեցիկ պատասխանը:

ՅՈՏՈ ԿԱՅՍ. ԳՍՀՈՅԻՑ

Նորին Կայս. Վեհափառութեան բարեբաւսիկ Գա-
հակաշնորհութեան խան եւ հիւնդերորդ սարեղարձին
ստրիւ կը փոքրամեզ պաշտօնակցոյ Կրօն. եւ Գա-
ղաթ. ժողովոց անդամներուն եւ հաւնայն Հայ հաւա-
րակութեան հաւասարմական շնորհաւորութիւններն
յայտնել եւ Կայս. Վեհափառութեան արեւշատութեան
մաղբաւն ի սրտէ կրկնելով՝ անձնուէր հաւասարմու-
թեան հաւաստիւն յոս Կայս. Գահոյից միստցանել:

Մեամ աղօթաւար

49 Օգոստ. 1316

ՄԵԼ. ԲԻՍԵԳԵԼ

ԱՌՍԶ. ՀԱՅՈՏ ԶՄԻՌՆԵՐՈՑ

ԶՄԻՌՆԵՐՈՑ. ՀԱՅ. ԱՌՍԶՆՈՐԴՈՒԹԵՂՆ

Կայսերական Գահակաշնորհութեան բարեբաւսիկ սա-
րեղարձին ստրիւ յոս Կայս. Գահոյից յայտնուած
Ձեր հաւասարմական շնորհաւորութիւնք՝ Նորին Կայս.
Վեհափառութեան մասնաւոր զոհումակութիւն պաշ-
տառած շիւնդը, յոս Կայս. իրաւէի կը փոքրամ Ձեզ
հաղորդել ու աւետել:

20 Օգոստ. 1316

ՎԵՀ. ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԱՌՍԶԻՆ ԲԱՐՏՈՒՂԱՐ
ԹԱՀԱՆԸ

Մ Ե Ր Կ Ր Ի Տ Ի Ս Ն Ե Ր Ը *

Պ.

Եր ահա այն ատեն մի և նոյն բարձր դասակարգի հին ու նոր գլուխներ դէմ առ դէմ ելան, հին արտօնութիւններ նոր իրաւանց բախեցան, և ժողովուրդն, որ իր կրթական հաստատութեանց շնորհիւ այնքան հաշակ առած էր, շատ պարագաներու մէջ, ցոյց չտուաւ իր ուկեղարէն զգալի օգուտ քաղելը, քանի որ դեռ բարձր ձայն, շատ ոսկի ունեցող անձեր շատ աւելի ծանր կ'կըշռէին ազգային գործերու վրայ քան թէ խելք ու արժանիքի տէր անհատներ, և այս զարմանալի չէ, քանի որ դպրոցէն ելած նոր սերնդեան ուսմանքն ոչ միայն սահմանափակ էին, այլ և այդ ուսմանքը վերին քան ստորին խաւերու մենաշնորհը դարձած էր, այն ժամանակի ազնուապետական ոգւոյն և մանկավարժական տգիտութեան բերմամբ։ Այս հաստատելու համար բաւական է միայն մտէն քննել քառասնական թուականէն առդին մնացող մի շատ մերայնոց ուսումնական աստիճանն, որ բնաւ նախանձելի չէ, թէ և Մեսրոպեան սաներու կարգէն են։

Բաց աստի՛ այնպէս կ'թուէր որ քաղցրիս մեծ հրդեհին բոցերն ոչ միայն լափլփեցին հայ զաղութին կայքն ու դոյքն, այլ և անմիաբանութեան թագուն կայծեր աղիւսական (իմա՛ ունն որ) դասակարգին մէջ հետզհետէ արժարժուելով հայ Հասարակութեան մասնական ու հանրային շահերուն բաւական մեծ զլաւներ հանուցին։ Հայ ազգեցիկ մեծատուններ խմբալիներ կազմած՝ այս ու այն կողմն, այս է իրենց կուսակիցներու ինպատկէն նալին տնօրինել դպրոցական գործեր, որ սկսած էին անկերպարան ուղղութիւն մ'առնուլ, ընտանեկան ու

* Տե՛ս թիւ 15, երևո 497։

կալուածական վէճեր՝ որ անպակաս էին այն խառն ու շփոթ դրութեան մէջ, տաւերու հողական բաժանումներ, բարձրագոյն հրամանաւ որոշուած նոր յատակագծի մը համեմատ ի գործ դրուելով, շատ տեղ ազգատին իրաւունքն առաթուր կ'ընէին, ի վերջէ՝ վարչային ու երկրական խնդիրներ՝ որ անպատասխանատու մատակարարութեան պատճառաւ երկուստեք ծանր ամբաստանութեանց առիթ կ'ընէին, ըստ հաճոյս կ'կարգադրուէին։ Այս երկպառակ կացութեան հանգէպ՝ որ մեծ կրակէն ետք բաւական տարիներ տեւեց, հայ գաղութին լուսամիտ կոչուած մասն գրեթէ անտարբեր դիրք մը բռնած՝ աւելի ճառեր ու ոտանաւորներ գրելով կ'զբաղէր և գրաբարը մշակելու յաւակնութիւնն ունէր քան թէ տոհմային շահեկան խնդիրներ ուսումնասիրելու։ Հետեւապէս՝ թէ և կրթական գործին գլուխըն՝ մի քանի կուստ գլուխներու հետ դեռ ևս Անգրէաս վարժապետն և Արշալուսոյ խմբագիր՝ Պալգազուրեան կ'դռնուէին, թէ և ազգային իշխանաւոր իրարու ձեռքէ պաշտօն յափշտակելով կ'վարէին։ Առաջնորդ արանն ու ժամանակին քաղաքագէտ Առաջնորդն (Պօլոս Սրբազանն) սակայն կազ ու կռիւ անպակաս լինելով վարժարաններն ալ կաղն ի կաղ ընթանալէն և պահ մը միայն նոր փայլ մ'ստանալէն ետեւ՝ գրեթէ կ'նսեմանան երբ Անգրէասի մահուամբ (1856) կարգ մ'ապիկար և ապա քիչ շատ գործունի մի երկու տեսուչներ կ'յաջորդեն՝ նոր հոգարարձուներու վերին հսկողութեան ներքեւ՝ վաթսուսական թուականէն ետք՝ նոր Օրինագրին շնորհիւ՝ կրթութեան նոր մղում մը տալու փորձեր կ'ընեն, նոր վարչութիւն և նոր Ուսումն. Խորհուրդ հաստատուելով, թէ և ինչպէս Կ. Պօլսոյ, նոյնպէս քաղքիս մի քանի հնասէր ու վէս ջոջեր իրենց բոլոր զօրութեամբ այդ նոր կարգադրութեանց կ'ընդդիմանան, և ժողովուրդը՝ բոլորովին անգէտ ընտրական և քուէարկութեան իրաւանց՝ գրեթէ անտարբեր դիրք մը կ'ըռնէր այս նորութեան առջեւ։

Եւ եթէ կրթական ու վարչային գործերն այսպէս,

ինչ վիճակ ստացած էին մեր ընտանեկան բարքն ու ընկերային յարաբերութիւններն հրդեհէն ետք՝ դժուարին չէ գուշակել Պարտ է ըսել որ ժողովուրդն՝ առ հասարակ իր նախկին պարզ սովորութեանց ու աւանդութեանց հաւատարիմ անվթար կ'պահէր իր տոհմասիրական ու բարեպաշտական զգացմունքն, և թէ և կրակին պատճառաւ բարեկեցիկ ընտանիքներ հայոց թաղէն հեռու յունական ու եւրոպական թաղերու մէջ բնակութիւն հաստատեցին, բայց չհեռացան իրենց եկեղեցիէն, ազգակցական ու մտերմական յարաբերութիւններ մշակելէ չգաղթեցան, թէպէտ և մերայինք նոյն տարիներն (60-70) իրենց առևտրական գործերու շրջանակն ընդարձակելով՝ թէ փոքր Ասիոյ նախնական ապրանաջ առևտուրն, որ վերջէն եւրոպացւոյ անցաւ, ստանձնելով, և թէ եւրոպական կարեւոր շահատաններու մէջ առևտրական տուներ հիմնելով, իրենց յարաբերութիւններն ևս սեղմեցին օտարներու հետ՝ յարգ ու վարկ չահելով, սակայն միշտ անոնց առջև հեռաւոր և պառաշտաւոր դիրք մը կ'պահէին։ Այս տոհմասիրական զգուշաւոր պահպանողութիւնն և մանաւանդ հայ ընտանեկան յիշմաններու մէջ տիրած յարաբերութեանց մշակումն, զոեթէ անկարելի կ'ընէին օտարաբնական ճշկտումներ և տպօրէն կենակցութիւններ, որոց ցաւալի օրինակները, վերջին տարիներս, օտարասէր կրթութեան բերմամբ, և այլ տեղական պատճառներով, այնքան ծանր հարուածներ բերին հայութեան ոգւոյն։

Սակայն եթէ հայ գաղութին մեծամեծներն երբեմն աննշան խնդիրներու համար կ'յուզուէին կ'մաքառէին, և կուսակցական նպատակի մը համար մրցելով՝ եթէ ոչ պաշտօնական կանոնաւոր պատասխանատւութեան մը զգացումն գէթ հանրութեան առջև լաւ գործելու և յարգ ստանալու փափաք մը կ'տածէին, զանազան զեղծումներու մէջ անդամ, եկեղեցւոյ պայծառութեան և ազգային հիմնարկութեանց բարեկարգութեան նպատու գործեր կատարելով, երբեմն ալ ծանր վէճեր կը զրգուէին և զօրաւոր կուսակցական խմբակներ դէմ առ

դէմ գալով՝ (Սպարդաւեան ու Ազազարեան) ժողովրդեան թմրութիւնն անգամ կ'ցնցէին։ Նշանաւոր է՝ հայ գաղութին ազգային կենաց մէջ, յատկապէս խաչկալի շինութեան առթիւ գրգռուած ահագին յուզմունքն և կրօնական հարցն որ մինչև Ազգ. Պատրիարքարանի ատեանն ելաւ, թագթագեան Պօղոս Սրբազանի աթոռակալութեան օրով ու անտի Էջմիածնի վեհարանը դիմում եղաւ, մեծ աղմուկ ու թեր ու դէմ բանակուիւ մը ծագելով նաև ազգային մամլոյ մէջ՝ որոշելու համար օտ էական կէտն թէ արդեօք մեր եկեղեցական օրէնքը կ'ընդունի՞ որ արձաններ կանգնեն տաճարներու մէջ, Հազիւ բացատարան վճիռ մ'արձակուած էր բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութիւնէ, որ այս կնճռոտ խնդիրն իր լուծումը կ'ստանայ ոսկեփայլ փայտեայ արձաններու բուռն խորտակմամբ, հայ գաղութին մէջ թողլով այնպիսի կուսակցական ոգւոյ մը դաուն յիշատակն, որ տարիներով վրդովեց ազգ. հաստատութեանց օրինաւոր տնտեսութիւնը։ Ընտիր ու լայն գաղափարի մը, ազգաշէն նշապատակի յաղթանակին համար նկրտող կուսակցական շարժումներ որքան որ իրենց օգտաւէտ արդիւնքն ունին, նոյնքան աւերիչ ու ազգամուտ հետեանք կ'ունենան երբ անձնական կամ շահագիտական նկատումներու վրայ հիմնուած են։ Դժբաղդապէս Յոնիոյ հայն ուր երբեմն իտէալի մը համար կ'սգեւորի, կ'համախմբուի, թերևս իր առևտրական ոգւոյն բերմամբ, և նիւթական ու անհատական անձուկ նկատողութեանց հետամտութեամբն իր բռնաւորութեան ամենէ. յուր կողմերն ի հանդէս կ'հանէ, և իր բարի համբաւին արատ կ'ըրէէ այն աստիճան որ յուր կրից դրդմամբ ճշմարտութեան ու արդարութեան հակառակ գործելու չափ կ'նուաստանայ, հանրային իրաւանց և շահու պահանջմունքն մոռնալով և անիշխանութեան մատնելով նոյն իսկ բարբարոսներու կտակած հասոյթաբեր սեպհականութիւններ՝ հետեապէս և ազգ. հիմնարկութիւններ։ Այսպիսի բազմադէպ և անկերպարան շրջան մ'անցուց հայ գաղութը, թէև վարժարաններէ ելնող նոր սերունդ մ'որ ժամանակին ուսումնական

ուշագրաւ գումարով մը։ Իր ապարանքին մէջ սարքուած խնճոյքները ու պարահանդէսները արքայական շուք ու փայլ ունէին։

Անգամ մը, պատահաբար, բարիք մը գործեց համբաւաւոր դըսուհիի մը, դըսուհին՝ իբրեւ իր բարերարուհին պալատականներու ներկայացուց զայն։ Տիկին Տայլս գտած էր իր վարձքը, չէ թէ բարերարուհի ըլլալուն համար, հապա բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու ծանօթանալուն մէջ կ'զգար իր ամենէն մեծ վարձատրութիւնը։

Տիկին Տայլս միակ աղջիկ մ'ունէր Հիլտա անունով, գեղանի օրիորդ մը խնամաւ դաստիարակութիւն մ'առած։ Հինգ օտար լեզու էր խօսեր իր մայրենի լեզուին պէս յստակ և ուհուն, քաղցրաձայն կ'երգեր, թեթևաշարժ պարող մ'էր և զաշնակէ զատ ուրիշ մի բանի նուագարաններ ալ կ'աճէր, վերջապէս, լաւ կրթուած հազուադիւս ձիրքերով օժտուած օրիորդ մ'էր։

Ապահովաբար պէտք էր ծառանգած ըլլալ իր մօր փառասիրական զգացումները, և սակայն ո'չ, բարեբաղդաբար Հիլտա անոր հակապատկերն էր։ Խոնարհ ու պարզասէր բնաւորութեամբ, երբեք չէր երագեր մեծամեծներու հետ տեսակցել ու փառաւորուիլ։

*
* * *

Սըր Ճոն իր գործերը զերացնելու համար նորաւի դրազիր մը առաւ Չարլս Պատիճ անունով։ Այս պարոնը Անգլիայէն նոր եկած էր և հոն՝ օտարական մ'ըլլալով, աէրը իր տունը ընդունեց զայն, մասնաւոր սենեակ մը յափկացուց անոր և ամենքնին ալ իր տան մէջ ընտանեւար կը աւտակցէին հետը։

Չարլս Պատիճ՝ վայելչատես, քաղաքավար շարժութիւններով, համակրելի երկտասարդ մ'էր։ Արժանաւոր մէկն ըլլալ կերէր։ Երբ հարց ու փորձ ըրին թէ ինչ նպատակաւ Աւստրալիա եկած էր իր մայրենի երկիրը թողլով. «Բազկս շինելու եկայ» օտարականի մը սովորական կարուէ պատասխանը տուաւ, և սակայն այդ մի բանի բառին մէջ կա'ր այնպիսի շեշտ մը որով կը զուշակուէր խորհրդաւոր անցեալ մը։ Ուշիմ երկտասարդը շատ չանցած իր կարողութեան նշանները ցոյց տուաւ պաշտօնին միջ՝ այնպէս որ իր տիրոջ համակրանքն ու համարումը գրաւեց։

Տիկին Տայլս սկսաւ կտակածսո ըլլալ այդ պարոնին նկատմամբ։ Ինչո՞ւ կը կտակածէր, ի՞նչ էր պատճառը։ Տիկինը կը վախ՝ նար որ մի գուցէ ան սիրահարուի պաշտատկանի? մը սահմանուած աղջկանը հետ։ Արդարեւ Հիլտայի գեղն ու գրաւիչ վարմունքը՝ խորունկ ազդեցութիւն մ'ըրած էին Չարլսի վրայ և փոխադարձա-

բար: Իրիկոնները զործը աւարտելէն վերջ՝ Չարլս Պասիճ օրիորդին հետ միատեղ պիլիարտօ կը խաղար ժամերով ու . . . մինակ:

Ուրեմն Տիկինը իրաւունք ունէր կասկածելի աչքով դիտելու երիտասարդ զոյգին ընթացքը: Օր մը այլ ես համբերութիւնը հատաւ, որոշեց լրջօրէն խօսիլ անոնց: Կշտամբեց, կծու բառերով միբաւորեց երկուքն ալ և արդիւից ինզհերօն ո՛ր և է յարաբերութիւն: Երկու սիրահարները զուիս ծանցին այս խիստ հրամանին առջև, օրուան մը համար սակայն. . . : Անոնք իրենց մէջ կը համաձայնին մասնաւոր վայրեր որոշելով սիրաբանելու համար:

Տիկին Տայլսի աչքէն չվրիպիր անոնց նոյնօրինակ ընթացքը և այս անգամ՝ աւելի ծանր կերպով կը յանդիմանէ իր աղջիկը. նոյնպէս Սըր Ճոն կը յայտարարէ Չարլսի որ պարտի ուշադրութիւնը միմիայն պաշտօնին վրայ կեդրոնացնել:

Պահ մը մտիկ ընել կը թուէին անոնք իրենց եղած ազդարարութիւնը:

Սակայն քիչ տտենէն զարձեալ կ'սկսէին անտարբեր և զազանի կերպով սիրատումներ և ախարկներ փոխանակել, ընտանեկան ազօթքի ժամանակ որ սովոր էին ամենքը միասին ընել:

Տիկինը այս անգամ ալ կը տեղեկանայ որ անոնք կը շարունակեն իրենց տեսութիւնները, ասոր համար իր ամենէ վաղեմի ազախնին կը պատուիրէ որ անոնց քայլերուն հետի ուշադրութեամբ և իրեն մանրամասն տեղեկութիւններ բերէ: Աղախինը իրիկոն մը պարտեղին աներեւոյթ մէկ խորշը կը պահուրտի, մինչդեռ անոնք քիչ մ'անդին ջերմ խօսակցութեամբ մը զբաղած էին:

— Ախ Հիլտա, արդեօք երբ պիտի գայ այն օրը որ մեր սիրոյ տաք տրոփումները չպիտի խառնուին վախի ցուրտ բարախումներուն: Ամեն անգամ որ հոս կուգամ քեզ հետ անցնելու քանի մը քաղցր վայրկեաններ, վախի կ'ենթարկուիմ շարունակ որ չըլլայ թէ մայրդ տեղեկանայ և նորէն վիրաւորէ քու քնքուշ սիրտդ:

— Սիրելի Չարլս, փտահ եղիր որ քեզ համար կրօժ յանդիմանութիւններս հաճոյքով կը լսեմ և մեր հիմակուան երկիւղալի տեսութիւններուն մէջ կ'զգամ անհուն գոհունակութիւն մը, որովհետեւ սիրոյ տրոփումներս աւելի ուժգին են քան վախի բաբախումները:

— Ո՛հ, ներէ Հիլտա որ քու անմասն սրտի հիմնալի զգացումներուն համար, չկարենամ բառերով բացատրել զգացած բերկրանքս: Դուն մեծհոգի աղջիկ մ'ես որ կ'անգոստենս մօրդ փառասիրական ձգտումները:

— Թող փառամոլ մայրս զեղերի տակաւին իր շոգուն հրաքնեօրուն մէջ կոմներ, իշխաններ թող շարէ իր աչքին առջև, ինձ համար

անարժէք է ամէն ինչ և բոլորին մէջ է ամբողջ երջանկութիւնս :

Ու պահ մ'իս խօսելէ վերջ, իրարու շունչով զինովցած էին աշտնք, քանի մը վայրկեան լռեցին, իրենց աչքերուն յանձնեցին լեզուի պաշտօնը : Վեհ և անկեղծ սիրոյ մէջ աւելի պերճախօս են բոցախառ տխարկները սիրախառ հոգիներու :

Աղախինը տեսաւ ու լսեց ամեն բան : Եւ տիկնոջը պատմեց բառ առ բառ : Արդիւնքը ցաւալի եղաւ : Յաջորդ օրը տեղական թերթերուն մէջ հետեւեալ ծանուցումը տեսնուեցաւ :

« Սըր Զօն Աւերքսանյը Տայիս անձնական կարող ու վարժ գրագրի մը պէտք ունի . փափաքողները թող զիման * * * հասցէին : »

Չարլս Պասիճ վստուած էր Տիկին Տայիսի հրամանով . . . :

Անկարագրելի է այն ցաւը զոր Հիլտա զգաց իր սիրահարին մեկնումով . ինչո՞ւր խոր տխրութեանը մէջ իսկ ստիպուեցաւ լսել իր մօրը խայթիչ գիտալուծութիւնները :

Եաջորդ օրը՝ մօրը հետ բուռն վիճարանութիւն մը կունենայ և իր սիրելի Չարլսն աղէկ մը պաշտպանելով կը յարէ . « Լաւագոյն կը համարիմ մենեղ քան թէ անօրմէ բաժնուիլ : »

* * *

Հիլտաի խոր ցաւը պատկերուած էր իր դեղանի գէմքին վերայ, Պասիճ հետը տարած էր անոր ժպիտը : Այլմ առանձնութիւնը կը սիրէր, երբեմն պարտէզը կ'երթար և այն յիշատակներով լեցուն ծառերուն աակ կը նստէր, այդ մելամաղձօտ վայրկաններուն մէջ կ'զգար բերկրանք մը յիշելով անցեալը, երազելով ապագան : Հիլտաի մայրը ինքզինքը կը խաբէր խորհելով որ աղջկանը կսկիծը ժամանակաւոր է ու պիտի անցնի :

Վեց շաբաթ լրացած էր երբ՝ Հիլտա թեթիւ անհանգստութեամբ մը անկողին կ'յնար, անոր հեռանդանալուն երրորդ օրն էր, պարտիզպանը վազելով Տիկին Տայիսի նամակ մը կը տանի որ պարտէզը՝ ծառի մը հազիւ երեցող ճեղքին մէջէն գտած էր : Տիկնոր ուշի ուշով կը քննէ գոյն . սիրառոմն մ'էր : Հիլտա՝ անհանգստութեանը պատճառաւ չէր կրցած առնել այն նամակը որու հետեւանքով մասնուեցաւ իրենց գալանի թղթակցութիւնը : Ահա՛, տոմսակին պարունակութեանը որ Տիկին Տայիսի կառուութեան ստիժ տուաւ :

Պաշտօնիս,

Անգուք, անգուք Հիլտա, երեկ գիշեր դարձեալ դրան ետեւ սպասեցի քեզ ճիշտ երկու ժամ . . . : Ինչո՞ւ չեկար, արդե՞մք հիւանդ ես, գիտե՞մ որ կը սիրես զիս, բող հին գրուխները մերժե՞ն զիս միաւստե՞ն : Կը սիրես զիս այնպէս չե՞ : Ուրեմն

այս գիշեր որոշուած ժամին եկու՛ւր ու մխիթարե՛ք ու հաւա-
սարիւ՛մ ու քառապոյ սիրահարդ։

Քուկոյ միշտ

2. 2. Պ.

Տիկինը իսկոյն մտաբերեց՝ թէ իր աղջիկը յամանակէ մ'ի վեր սովոր էր իրիկունները մի քանի ժամ աներեւութանալ որու մասին կարեւորութիւն չէր տուած կարծելով որ սենեակը բաշտած էր սակախ այս գրին ընթերցումէն հետեւոց որ անոր բացակայու-
թիւնը այլուր էր։ Երբ Հիւրաւ առողջացաւ անոր մայրը ամեն կա-
րելի միջոց գործադրեց սրպէս զի անոնց տեսութիւնը անկարելի
դարձնէ։ Եւ սակայն «սէրը երկաթէ կղզւանքներու վրայ իսկ կը ծի-
ծաղի»։ Սիրահարները անկէ ետք ուրիշ հնար մը ստեղծեցին փո-
խանակելու տոմսեր ու խօսքեր . . . :

Քաղաքին մէջ խօսակցութեան գլխաւոր նիւթն էր եղած այս
գործը. ամեն մարդ հետաքրքրութեամբ կ'սպասէր տեսնելու թէ ի՞նչ
եւք պիտի ունենար։

Տիկին Տայլս եւ իր ամուսինը զանոնք վերջնականապէս յուսա-
հատեցնելու գիտումով որոշեցին իրենց աղջկանը հետ անմիջա-
պէս գէտի Անգլիա ուղևորիլ։ Այս լուրը շուտով տարածայնուեցաւ
ժողովրդին մէջ, Տիկին Տայլս այս կերպով կը յուսար յաջողիլ եւ
մի ե նոյն տանն կը մտածէր թէ իր աղջիկը Անգլիայ մէջ պիտի կա-
րենար ամսնէ բարձր ազնուական դասակարգին մէջ մտցնել եւ հոն-
կէ իր երազած փառաւոր փեսան դնանլ . . . :

Յամառ սիրահարները վհատել չէին դիտեր։ Ճամբորդութեան
տեսը օր մնացած էր, Հիւրաւի քսանեմէկամեակի օրը պիտի տօնէ-
ին։ Այն օր ամեն կողմէ նուէրներ, բարեմաղթական տոմսեր, կու-
ղային շարունակ ազգականներէ ու բարեկամներէ, իր ծնողքն ալ
թանկ սգին գոհարեղէններ նուիրեց։

Պատիճ այս առիթէն օգտուելով անուշահոտ եւ ընտիր ծաղիկ-
ներէ պատրաստուած փունջ մը զրկեց անոր՝ թէն գաղտնապէս,
չքնա՛ղ փունջ մը եւ Հիւրաւի համար ամենէ արժէքաւոր ընծան. ա-
նոր վրայ աչերն յառեւէն չէր կշտանար որուն մէջ յանկարծ տոմ-
սակ մը նշմարեց որ վարպետութեամբ գետեղուած էր, կարկոց
զայն անհամբեր, պարունակութիւնը խորհրդաւոր էր եւ մեծ ուրա-
խութիւն պատճառեց իրեն։

Տօնախմբութենէն ետք մինչ Հիւրաւ ճամբորդութեան պատրաս-
տութիւնները կը տեսնէր այլ եւ՝ Պատիճ չերեցաւ, եւ Տիկին Տայ-
լլըս, դարձեալ կը խաբուէր մտածելով որ վերջապէս յաջողած էր
իր նպատակին հասնիլ։ Միամիտ կ'են . . . :

Հիւրաւ գերձակատուն մը կ'երթայ, հաղուստ մը կ'ապօսրէ

ինչդրեւոյ միանգամայն որ ճաշակաւոր ու գեղեցիկ տեսք մը տան անոր։ Ստէպ փորձելու կ'երթայ զայն։ Ետեկնաւին մեկնելուն երկու օր մնացած էր, Հիլտա իրենց մասնաւոր կառքով—սրով ընդհանրապէս գուրս կ'եկէր—գերձակատուն կ'երթայ վերջին փորձն ընելու։ Հոն հասնելուն կառապանին կը հրամայէ սր քիչ մ'աւելին նամակատան առջև սպասէ իրեն։ Հաղուստը շատ յաջողած էր, նոյն իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ ու կը մեկնի դէպի հոն ուր կառքը կ'սպասէր, նաև . . . Պասիճ. մի քանի խօսք փոխանակելէ յետոյ երկուքնին միասին կառքը նետուեցան, կառապանին կանխաւ հասկցնելով թէ ուր պիտի տանէր զիրենք։ Արեւին հրաձեղար միջոցն էր երբ հատան սրոշուած վայրը։ Միամիտ կառապանը առանձին վերադարձաւ և Տիկին Տայլիւի պատմեց իր աղջկան արտասովոր ընթացքը, խեղճ կառապան ճամբուեցաւ առանց զիտնալու թէ ի՞նչ էր իր յանցանքը։

Հիլտաի մը բարկութիւնը անչափ էր։ Սըր Ջօն ալ խորտուէր զգածուեցաւ իր աղջկան անպատշաճ ընթացքին համար։ Յաջորդ օրը թուղթ մ'ընդունեցին անոնք Չարլս Պասիճի կողմէ, հետեւեալը կը պարունակէր. «Ո՛չ ձեր աղջիկը և ոչ ալ ես—վաղեմի պաշտօնեանիդ — ձեր ապարանքին սեւը իսկ չպիտի կրնանք։»

* * *

«Օրմըզ» շոգենաւին վրայ է գեւատի զոյգը, Անգլիա պիտի երթան։ Կը գուրդուրան իրարու վրայ փոխադարձաբար, ի՞նչ քաղցր են մեղրալուսնի օրերը։ Այնքան բուռն է իրենց սէրը որ ծովին առաջուտ փիերն իսկ կանանչ, գեղազուարճ տեսարաններ կ'երևին աչքերնուն։ Չորեքշաբթի օրը շոգենաւը կը մեկնի. սխալաւ ամալը խցիկը քաշուած է, ուր Պասիճ վերջապէս Հիլտաի կ'յայտնէ իր անցեալին գաղտնիքը՝ ուրախափութ լուր մ'ալ տալով։

Սըր Ջօն և իր կինն ալ «Օրմըզ»ի մեկնելէն յետո՛ւ մ'առաջ եկած էին սրտնք նոյնպէս Անգլիա պիտի երթան։ Տիկին Տայլիւ ամեն բան կարգի դնելէ ետք սկսաւ իրենց ընկերացող ճամբարիներու ցուցակը աչքէ անցնել, անուն մ'իւր ուշադրութիւնը դրաւեց, ապահովաբար արողտաւոր անուն մ'էր այն, որովհետեւ բարձրաստի՛ ճան անձեր միայն կրնային Տիկինին ուշադրութիւնը գրաւել։

Սալօնէն գուրս՝ Տիկին Տայլիւ ամուսինին թեր մտած՝ խօսակցելով շրջագայել կ'սկսի։ Յանկարծ կ'ընդհատուի անոնց խօսակցութիւնը, ծխելու սենեակին ճիշտ ետեի կողմը, գեւատի զոյգ մ'եկած է դիմացին, շիթթութիւն, ոչ ոք կրնայ խօսիլ, կարծես ամենքն ալ բարացած են։

Դեռատի ամառն էր այն: Հիշտա աննման էր իր հրապուրելի գեղեցկութեամբ և Պասին շատ համակրելի իր տիպար անշլիացիի երկայթալ:

Անշարժ, ապշած մնացին բաւական ատեն, հաճելի չէր այս հանդիպումը, բարեբաղդաբար նոյն միջոցին ոչ մէկը կար իրենց շուրջը: Տիկին Տայլս ինքզինքը զտաւ վերջապէս և սրտայոյզ ըստաւ իր ազնկան:

— Ա՛խ դո՛ւ չար, անգլամ, ինչպէ՞ս համարձակեցար այս շո՞ղենաւը գալ, ի՞նչ յանգգնութեամբ այս խաղը խաղացիր ծնողացի:

Տիկինը պիտի խօսէր տակաւին, բայց ազնիւ երիտասարդը ընդմիջեց, բարդաւթարութեամբ զլխարկը հանելէ վերջ:

— Ներեցէ՛ր Տիկին, անշուշտ պիտի հաճիր թոյլ տալ ինձ որ ձեզ կնոջն ներկայացնեմ — և Չարլս Պասին շնորհալի ձեռով մը շարունակեց — սրտիւ ունիմ ձեզ ներկայացնելու. կինս՝ Լովրոսդուրի մարքիզուհին:

— «Ի՞նչ — ազգականեց զորանջը շանթաւար:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես մար . . . բի . . . բի . . . զուհի, արդեօք իրա՞ւ . . . է այդ:

— Կը տարակո՞ւտիս, մայր իմ — մէջ բերաւ Հիշտա քաղցրիկ շեշտով մը — ես ալ այս առաւօտ տեղեկացայ իրողութեան, Չարլիս մարքիզ մ'է՛ր. Անգլիոյ մէջ, բայց՝ որովհետեւ զբաղղ պատահարներ փնտցուցած էին անոր հարստութիւնը կ'ամհնար իր բարձր տիպոսին աշարմար նիւթական վիճակով մը հոն մնալ, հետեաբար որոշեց մայրենի երկիրը թողուլ և այլուր, իբրև հասարակ անձ մը ներկայ տնալ. ահա թէ ինչո՞ւ Աւստրալիա եկաւ Չարլս Պասին ծածկանունով: Եւ, մայր իմ, սիրեցի զինքը բոլոր հոգւովս և ոչ թէ իր տիպոսը որու անձանթ էի մինչև այսօր: Բայց զարձեալ ծպտեցաւ Չարլին, ու խաշոր գումար մը ժառանգեց իր մէկ միլիոնատէր ազգականին մահով: Հիմա Անգլիա կ'երթանք վերականգնելու իր փառաւոր տան սխներ:

Կարելի չէ պատկերել այստեղ այն տարօրինակ վիճակը որու մասնաւեցաւ փառամուլ կիներ. ամաթ, ապշութիւն և մանաւանդ անհուն բերկրանք միեկնոյն ատեն պաշարեցին զինքը:

Անոր կեանքի շերտայն փափաքը կատարուած էր:

Այսօր բարեբաղդ գոյգ մ'են, միշտ գուրգուրացող իրարու վրայ, այն ամոհներէն են անոնք՝ որոնց սէրը մինչև գերեզման պիտի տեսէ:

Սըր Ճոն Աղեբոսանդը Տայլս ահագին հարստութիւն մը կտաւ կամ է իր ամենասիրելի . . . փեսային Լովրոսդուրի Մարքիզին:

(Հեկեւոյում քեաւք Անգլ. ի)

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐՊԵՏԵԱՆ

ԱՐԴԻ ՆԻԵՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ*
(LE MATÉRIALISME CONTEMPORAIN)

Ք.

Պ. ՊԻԼԻՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏՈՔԴՕՐ Պիլիններ և իր գլխովը կ'ընդունին ուրեմն առանց վարանելու ինքնաձին սերումը (génération spontanée). Ուր որ օղը, շերմութիւնն ու խոնաւութիւնը կը միացնեն իրենց գործուհնէութիւնը, կը զարգանայ արագութեամբ անհուն աշխարհն այն մանրագիտական կենդանիներու զոր կը կոչեն ջրածիճիկներ: Սակայն Պ. Պիլիններ փոքր ինչ կը տատամնի բազմութիւն ու շատ գորաւոր փաստերու առջև որ ինքնաձին սերումի դէմ կ'եննեն: Ըստ իր կարծիքին, կրնանք երևակայել թէ բոլոր էակներու սերմերը մշանջն հապէս զոյւթիւն ունին և թէ նպաստաւոր պարագաներու արտադրութեան սպասած են զարգանալու համար. թէ այս սերմերը, անշրպեալին մէջ ցիրուցան, իջած են երկիրը, հաստատուն խաւին կաղմութենէն վերջ և բացուած են երբ իրենց պէտք եղած միջաւայրերը գտած են:

Հակառակ այս ենթադրութեան, գրեթէ յայտնի կուտակից, ինքնաձին սերումներու, Տորչօր Պիլիններ կուտակից է նոյնպէս, պէտք է զուշակել, տեսակներու ձեափոխութեան (transformation des espèces) որովհետեւ ինչ դեր ալ տալու տրամադիր երկինք նիւթին ծննդական զօրութիւններուն, պծուարին է պնդել թէ բնութիւնն ինքնաբերաբար կարող եղած ըլլայ արտադրել մարդ մը, ձի մը, փիղ մը, մանուսանդ երբ կը խոտտօլանինք թէ բնութիւնը զործածած է միայն այնպիսի զօրութիւններ սրոց նմանները կը ձանչենք այսօր: Ասոր համար է որ երբ հաստատ կերպով սրուշենք մէկ կողմ դնել ստեղծիչ զօրութեան մը, նախաինամական միջամտութեան մը ենթադրութիւնը, ստիպուած ենք ենթադրել թէ բոլոր զործաբանական ձևերը իրարմէ կը ծնին անդգալի փոփոխութիւններով: Հեղինակը զլիաւորապէս կը յենու այս երկու իրողութիւններու վրայ. — բոլոր տեսակներու սերմերը իրարու կը նմանին և կենդանին զարգանալով՝ կ'անցնի կենդանական թաղաւորութեան ամեն ձևերէն

* Տե՛ս րիւ 16, երես 626:

կամ գէթ կը ներկայացնէ, իր զարգացման զանազան աստիճաններուն մէջ, իր գասին գլխաւոր ախպարները. — բրածոյ կենդանիներն ուրիշ ոչինչ ըլլալ կը թուին բայց միայն արդի կենդանիներու սերմերը: Ակտաի ցայց տուած է զայն ձուկերու մասին և կը հետեցնէ այն ճշմարտութիւնը կենդանիներու միւս զստակարգերու նկատմամբ: Ըստ այս երկու իրողութիւններուն, ինչո՞ւ չպիտի կրնայ մարդ ենթադրել թէ կենդանական թագաւորութիւնը սկսած է ամենէնէ հասարակ ու ամենէն սաղմնական ձևերէն և քիչ քիչ արտաքին պարզանքներու ազդեցութեան տակ այս հասարակ ձևերը փոխուած ու զանազանուած են:

Տորբոր Պիւսնէրի գիրքն առաջ է Տարլիսի այն հռչակաւոր գրքէն որ տեսականերու ծագումին և կերպարանափոխութեան վրայ կը խօսի: Եթէ այսպէս չըլլար՝ պիտի փութար նա անշուշտ գործածելու զայն՝ իր կարծիքը պաշտպանելու համար: Բայց Պիւսնէր հիացումով կը յիշատակէ զայն վերջին տպագրութեան մի « ծանօթութեան » մէջ և կ'ըսէ մեզ թէ չէր տարակուսէր բնութիւնը պիտի դար պոչափ շուտ հաստատել իր ենթադրութիւնները և համարէր փաստեր առաջ բերել իր հաստատութիւնները պաշտպանելու համար: Տարլիս կը ծառայէ անոր մանաւանդ լուծելու — ձեւերու՝ միջավարի յարմարութեան դժուար խնդիրը, ուրիշ խօսքով վախճանական պատճառներու (causes finales) խնդիրը:

Կը տեսնուի թէ նոր նկատաւարութիւնը հին նկատաւարութեան պէս պարտի մեծ եռանդով մարտիկ վախճանական պատճառներու դէմ, այսինքն բնութեան մէջ կարծեցեալ նպատակի մէնթադրութեան դէմ: Կ'ըսեն թէ բնութեան մէջ ամեն բան եղած է մարդու գործածութեան համար, բայց այն տառն ինչ բանի կը ծառայեն միտակար կենդանիները: Աստուածաբաններն ամեն ժամանակ տանջած են իրենց միտքն ամենածիծաղաբար կերպով՝ բացատրելու համար նմանօրինակ էակներու գոյութիւնը: Ի՞նչ բանի կը ծառայէ հիւանդութիւնը և առհասարակ ֆիզիքական ամեն չարիք: Աստուածաբանները կ'ըսեն թէ հիւանդութիւնները մեղքի արդիւնքն են, բայց ազիտութենէ պատճառուած սխալ մ'է այս: Հիւանդութիւնն ախտափ հին է որչափ գործարանական կեանքը. հնէաբանութիւնը ցոյց կ'առայ մեզ կենդանիներու օտարներ հիւանդութեանէ փոխուած: Ծագիլիներու դոյնները, կ'ըսեն, եղած են աչքերէ հրմայելու համար, բայց քանի քանի ծագիլիներ բացուած են ու պիտի բացուին առանց երբէք մարդկային աչքը տեսած լինելու գոնանք: Գործարաններու օգտակարութեան և անոնց նպատակի մը ծառայելու վրայ կը սնդկեն, բայց բազմապատկան անդամազննու-

Թիւնը կը սորվեցնէ մեզ թէ շատ մ'անօրուտ և տարրական գործարաններ կան որ տեսալի մը համար օգտակար, բոլորովին անօգուտ են ուրիշ տեսակներու համար. օրինակ, մարդուս սկզբնական ծիծերը, կէտին ակումներն և այլն. կան որձեւէզ (hermaphrodite) կենդանիներ որ ունին երկու սեռերու գործարանները և չեն կարող սակայն արդասաւորիլ ինքնին. Խնչի կը ծառայէ այս խառնակութիւնը. Հրէշային բաներն ալ մտական փաստ մ'են վախճանական պատճառներու կէտ. կան կենդանիներ կատարելապէս կազմաւորեալ որ կը ծնին առանց գլուխի, հետևապէս և որոց կեանքն անկարելի է. Անհետեւ չէ միթէ որ բնութիւնն այլալիսի բոլորովին անօգուտ ձևեր արտադրելու աշխատանքն յանձն առնէ. «Խնքսբուծութիւնը» մէջ կը բերեն. բայց Խնչ բանի կը ծառայեն բոլորէնքը եթէ բնութիւնն ինքնարդի է. Եւ բանի բանի անգամներ չեն տեսած ասոնք՝ հիւանդութիւններու մէջ, վերքերու մէջ, բնութիւնն որ հակառակը կը գործէ և մտանգի մէջ կը դնէ հիւանդին կեանքը. Խնչու համար, կ'ըսէ Լիդրէ բնութիւնն իմաց չիտար մեզ երբ թոյն մը կը կլլենք. Խնչու համար չի մերժեր զայն. Խնչու համար կը ներմուծէ զայն շրջանառութեան մէջ իբր թէ օգտակար ժուռնդ մ'են. զած լինէր. Խնչու համար վերաջպէս երբ թոյնը ծծուի ջղածգութիւններ առաջ կը բերէ որ բանի մը չեն ծառայեր հիւանդին զոր կը մահացնեն.

Բայց եթէ չկայ բնութեան մէջ գորութիւն որ նպատակի մը համեմատ գործէ, ինչպէս կ'արտադրուին այն յարմարութիւններն որ կը հիացնեն մեզ. Ըստ Պիւիսէրի, նիւթին գորութեան ու տարրներուն գործունէութիւնն է այն. Նիւթն, իր տարրներու և գորութիւններու անհրաժեշտ և դիպումածական պատահման մէջ, պարտի ծնունդ առած ըլլալ անհամար ձևերու որ պարտ էին չափ դնել իրարու և շփումով ու փոխադարձ գործողութեամբ յարմարիլ իրարու իբր թէ մին միւսին համար եղած ըլլար. Այս բոլոր ձևերուն մէջ, կեանք ունեցած են միայն ասոնք որ ո և է կերպով կրցած են յարմարիլ միջավայրի պայմաններուն. Բանի՝ բանի՝ զմբարդ փորձեր ի գերեւ ելած պիտի ըլլան, որովհետեւ չեն հանդիպած ասոնք իրենց գոյութեան պիտանի պայմաններուն.

Այս մասին է որ Տարվինի գիրքը՝ բարեբաղդաբար օգնութեան կըզայ Տօբօր Պիւիսէրի, որպէս զի ընձեռէ անոր այն սկզբունքն որու պէտք ունէր նա՝ բացատրելու համար բանի մը տեսակներու անհետացումը և ուրիշներու պահպանումը. Տարվինի սխալմը կը յենու երկու սկզբունքի վրայ, առաջինը՝ բնական ընտրութեան (élection naturelle), երկրորդը՝ կենսական մրցման (concurrence

vitale): Բուշը կենդանի ցեղերը կը մրցին իրարու հետ՝ աննոյի համար, ամենն ալ կը մարտնչին իրարու դէմ՝ ինքնապահպանութեան ու տիրապետութեան համար: Այս պատերազմը զոր Հոսի վայրենի մարդերու մէջ կ'երևակայէր, կենդանական կեանքի հանրական օրէնքն է: Այս պայքարին մէջ ամենաթեթեւ տատակութիւններ կրնան գերազանցութիւն տալու օգնել մէկ քանիին՝ ուրիշներու վրայ և ապահովել կարգ մը ձեւերու սահմանումը և նուազ նպաստաւորեալներու անհետացումը: Նպատակի յարմարութիւնն արդիւնք է ուրեմն և ոչ դիտում մը, արդիւնք է այն՝ քանի մը բնական պատճառներու որ կըցած են յառաջ բերել այս զանազան յարմարութիւնները:

Բնութեան դարձն զօրութիւններուն բնութիւնէն անբաժան ըլլալն հաստատել ջանալէ վերջ, նիւթապաշտները կը գործածեն նմանօրինակ փաստեր այն մի ուրիշ զօրութեան դէմ զոր կը կոչենք հոգի և որ, անոնց դադարախախտ նայելով ուրիշ բանէ ալ միայն կազմակերպութեան (organisation) մի պարզ պաշտօնը:

Եթէ կայ յայտնի կէտ մը բնութիւն և բժշկին համար, այն է թէ ուղեղը մշտնջեն գործին է և թէ մին միշտ միտին համեմատութեամբ դրոշմին ունի: Իմացականութեան մեծութիւնն տեղն չութիւն ունի ուղեղին մեծութեան, ձեւին և տարրաբանական բազալութեան հետ: Խօսքնք նաև մեծութեան վրայ: Այն կենդանիներն որ ուղեղ չունին կամ թէ ուղեղի սկզբնական տարրները միայն ունին՝ իմացականութեան ամենէ ստորին աստիճանը կը գտնուին: Եթէ քանի մը կենդանիներ կը թուին ունենալ աւելի մեծ ուղեղ մը քան մարդս, զլիաւորապէս այն պատճառաւ է որ անշուքութեան և զգացողութեան պաշտօնները վարող մասերը զարգացած են հոն. բայց այն մասերն որ մշտնջեն յատուկ պաշտօնները կը վարեն՝ փոքրագոյն են կենդանիներու ուղեղին մէջ քան մարդու: Ուղեղին ձևն ոչ նուազ չափեկան էութեամբ տարբեր քան մեծութիւնը՝ Գոտած են ևս ուղեղային փորքներ (anfractuosité) կամ զալարներու (circonvolution) մէջ իմացականութիւններու զանազանութեան պատճառները: Ռեսուրսի Հիւշքէ ցոյց տուած է որ կենդանական ցեղերու իմացականութիւնը ուղեղային փորքներու թիւին հաւաստեմանովն է: Ըստ հոշակատար Վալկերի որ քննած է Պէթովինի ուղեղը, այս ուղեղը կը ներկայացնէր աւելի խոր ու աւելի բազմաթիւ փորքներ քան հասարակ ուղեղները: Ուղեղի զալարները հոգիի տեսանկէ տղտ մը վրայ, կ'աւելնան՝ չափահասին զանկին մէջ՝ իմացական գործունէութիւնն ալ աւելնալով անոնց հետ: Խելագարութեան, աղշութեան և յիմարութեան վրայ կ'ընդուն

թիւները կը հաստատեն այս կէտերը: Ըստ Փարշաբ բժշկին՝ ուղեղի ծանրութիւնը կը նուազի խեղադարութեան աւելի կամ նուազ ստատուութեան համեմատութեամբ: Այլութիւնը առաջ կը դրոյ ուղեղին մի ձեւազեղութիւնէն (déformation): Բժշկներու շատերը կը համաձայնին ընդունելու թէ՛ յիմարութեան պարագաներու մեծ մասին մէջ՝ ուղեղը կը ներկայացնէ ախտածէս խանգարումներ և եթէ չեն կարող հաստատել զանոնք ամեն պարագայի մէջ, անտարակոյս մեր անլամազնեական միջոցներու անկատարութենէն է: Մի և նոյն նկատողութիւնները՝ մարդկային ցեղերու բազմաաման մասին, ի՞նչ տարբերութիւն խափշիկի մը գանկին ու եւրոպական ցեղին աղնիւ ու զարգացած գանկին միջև: Եթէ իմացականութիւնն ուղեղին համեմատական է միշտ, հակադրածը նուազ ճշմարիտ չէ: Զարգացումն ու իմացականութեան կրթութիւնը կը զարգացնեն ուղեղը ինչպէս մարմնամարզը կը զարգացնէ մկանունը: Եթէ բազմատեսք նոր գանկերը հին գանկերուն հետ՝ անտարակուսելի է որ եւրոպացիներու գանկը մեծապէս զարգացած է՝ կորեկորութեամբ: Որչափ տխարը հին է, այնչափ գանկին ծածրակային մասը զարգացած և ճակատայինը տափակ է: Բնութագրութիւնը փոքստութեամբ գիտեն որ մշակեալ դասակարգները պէտք ունին աւելի մեծ գլխարկներու քան ստորին դասակարգները:

Գալով ուղեղին տարրազիտական բազադրութեան, կարծուածէն շատ նուազ պարզ է այն և կը պարունակէ խառն՝ գոյացութիւններ որոց ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը հանդիպինք. օրինակի համար (ուզուտ) « Cérébrine » ըսուած նիւթը: Քանի մը պարտոտ նիւթեր նշանակելի կարեւորութիւն մը կը թափն ունենալ ուղեղային բազալըութեան մէջ: Փոսփօրի գերն ալ շատ կարեւոր է անոր մէջ և Մօլէնօզ կըցած է ըսել. « առանց փոսփօրի չիք մտածում »:

Տորգօր Պիւնիէր, ընդունելով թէ հոգին կամ մտածումը ուրիշ բան չէ այլ միայն գործարանական պաշտօն մը, կը մաքառի աւելայն Քապանիսի այն վարչապետութեան դէմ որ կ'ըսէ թէ « մտածումն ուղեղին մէկ արտադրութիւնն է », վարչապետութիւն մը՝ զոր ուրիշ նիւթապաշտ մը, Պ. Շարլ Վօ կարծած է նորոգել այսպէս. « ինչ առնչութիւն որ կայ մտածման և ուղեղին միջև միեւնոյն առնչութիւնը կայ լեղիին ու լեարդին, մէզին ու երկկամանցներու միջև »: Պ. Պիւնիէր կը հաճի ընդունել թէ այս բազալատութիւնն հիմնաւոր չէ, « որովհետեւ », կ'ըսէ իրաւամբ, « մէզն ու լեղին շօշափելի, կշռելի և տեսանելի առարկաներ են. ասկէ զատ՝ աւելորդ նիւթեր են ասոնք զոր մարմինը գործածած է և կ'արտաբոսէ, մինչդեռ մտածումը նիւթ մը չէ զոր ուղեղը կարողանայ արտաբոսել ու

արտաքսել, ուղեղին նոյն իսկ գործողութիւնն է այն. Շագիշարմե-
քնային գործողութիւնը պէտք չէ շփոթել մերկային արտաքսած
շոգին հետ»։ Մտածումն արտաքրոյմն է (résultante) ուղեղին
մէջ հաւաքուած ամբողջ գորութիւններուն. այս արտաքրոյմը չէ
կարող տեսնուիլ և ըստ ամեն երևոյթիներու՝ ուրիշ բան չէ այն բայց
միայն յղային երբորականութեան արդիւնքը։ «Մտածման և ուղեղի
նեարդիւնքուն թրթռումներուն միջև ինչ առնչութիւն որ կայ»։ «Կրթէ
Հիւշքէ»։ «նոյն առնչութիւնը կայ զգիւնն ու երեքի թրթռումներուն
միջև»։ Վերջապէս Մօլէշօզ ճշտիւ բովանդակած է այս ամբողջ
վարդապետութիւնն այսպէս։ «Մտածումը նիւթին մէկ շարժումն է և

Անոր են ահա Տօրօր Պիւիւնէրի գրութեան նշանակելի տա-
ղիւր և գերմանական նոր նիւթապաշտութեան գլխաւոր փաստերը։
Անոգնատ է խօսիլ եիւրեւ զօրոչքիչն գրքին վերջին գլուխներուն
վրայ գլուխներ որ բնածին դադարեալներու, հօգու լանմահութեան,
մարդս և կենդանիներու տարբերութեան վրայ կը ճառեն։ այս
գլուխներն այնքան զուրկ են նոր տեսութիւններէ, այս տեսակ վերջ
դիւններու քիչ շատ ծանօթութիւն ունեցողներ այնքան կրնան գգու-
շակել անոնց լուծումներն ու դադարեալները որ ծամանակի կորուստ
պիտի լինի մեզ համար աւելի խօսիլ անոնց վրայ։ Ասոնք ինչպէս
որ են, կ'աւարտեն ու կ'ամբողջացնեն հոշակաւոր «բնութեան սիւս-
գիւնէն ի վեր խորոպայի մէջ առաջին անգամ երեքոյ ամենէ յստակ,
ամենեւ համարձակ և ամեն լուսաւոր նիւթապաշտական գրու-
թեան բացատրութիւնը Հեղինակի չիղնար անշուշտ գիւտ մը կամ
ինքնաաիպ նորութիւն մը հնարած ըլլալու պահանջութիւնն ու
նենալ բայց մէկտեղ բերած է նա ինչ որ ցիրուցան էր կապած
ինչ որ անկապ էր բարձրաձայն արտասանած ինչ որ շատեր լսին
կը մտածեն, և այս ամենն, կարճ արագաստ, յստակ, լաւ յօրի-
նուած գրքի մը մէջ։ Մարդկութեան ճշմարիտ ծառայութիւն մը կը
մատուցանէ Պիւիւնէրը հակառակորդ մը տալով մեզ մարտեղութիւն փո-
խանակ խոյն անիմանալի ուրաւականներուն որ անդադար տաւանե-
լով նիւթապաշտութեան և հոգեպաշտութեան միջև ոչ մէկ տեղ
կարելի է անոնց հանդիպիլ և հարուածել։

(Ըարունակելի)

ՅՈՒՆԱՆԵՍ ԷՍՍՅԵՅ

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՏՐՏՈՒՆՋԸ

ԸՍ պատանեկութենէ մինչեւ այս վայրկենիս որ ներկայ յօղումը կ'սկսիմ՝ զրել՝ հայ գրողներու անիովոր, միաձայն, հոգեւպառ ու ջլազրդիւ տրտունջը կը համակէ ժողովուրդը թէ « Հայ գրագէտը աղքատ և անօթի կը մնայ, թէ զրական գործերը չեն գրահատուիր ու վարձատրուիր, թէ ժողովուրդը մեռելի պէս ցուրտ և անապրքեր է գրականութեան ման, և ասոր համար է որ գրագէտը յռատահատ կը կտարէ իր գրիչը և այլն »:

Ողբ ու կոծի այս վաղեմի գրութիւնը սակայն պարտ էր փոխել իր եղանակը գոնէ վերջին երեսուն տարիներու երկար շրջանին մէջ և հայ գրողը փորձէր իսկապէս գրական բարձր և անմեռ գործեր արտադրելու:

Հայ ժողովուրդը շտեմատ այդօրն ու այդ գործը, և հակառակ անլիբըջանելէ ու միօրինակ տրտունջիս՝ միշտ վճարեց և կը վճարէ ամեն անգամ որ տպուած թուղթի կտորներ կուտան իրեն իբրև մտաւորական ջամբ: Օրինակ ներկայ օրագրութիւնը՝ որո՞ւ մի մասն իր տիտղոսը գահացնող պայմաններէ խիստ հեռի կ'ապրի, բանի որ այդ մասին շահագիտական ողին ապականած է հրապարակադրութեան պաշտօնը, և հակառակ այս դատաւարտելի զեղծումին հայը իր գրամբ չզլանաւ օրական և պարբերական թերթերու:

Ո՞վ կազմեց Մխիթարեան կրկին վանքերու հարստութիւնը. հայ տղան ուղղակիս քակը ուտնելու համար՝ տարիներով իր մասն դաշ ուղեղը փնտցուց և հապիտ վարձապետներու խաբազանին տակ մաշուեցաւ, և ասով յիշեալ վանքերը պատկառելի գումարներ դիզեցին, որովհետեւ հայ գպրոցները բոլոր դասադիրքերը այդ վանքերէ կը գնէին: Ո՞ր հայը չվճարեց Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Միլթընի գրաբար թարգմանութիւնները առանց երբէք բնադատելու և ստուգելու թարգմանութեանց հարազատութիւնն, մինչև իսկ թմբեանցիի ոճին հետևող այն բարբարիկ ու խրթին լեզուին, առանց պարբերութեան մը իմաստն հասկնալու: Դաշնակց լաւարբիւնայ՝ որո՞ւ թարգմանիչն անգամ չէր հասկցած, զրամագլուխ մը բնծայեց իրեն: Հայը պերճասէր է՝ գոնէ զրբատուն մը ունենալու համար իր սակին չխնայեր:

Ներկային մէջ ո՞վ չկարդար, ո՞վ չգնահատեր Ռուսահայոց գրական արտադրութիւնները՝ որոնք բնդհանրապէս անհամեմատ և անսպասան կերպով թրքահայոց հատ ու կոտորներէն բարձր ու գլ-

բախան արձանիքով օժտուած են, բայց ինչո՞ւ հեռունիքը երթանք,
այլ անշամ մը ևս բռնեք, ո՞վ է մեր օրագրութիւնը պահող տարրը:

Բայց գրողին տրտմանը միշտ տրտման է, ամեն անկարող
բաղլը և բնութիւնը կ'անխիժէ դաւանելով իր անձը իբր տաղանդ,
մինչև իսկ հանձար, կ'արհամարհէ ու կ'ոչբայ ժողովուրդին ան-
տարբերութիւնը. հիմա տեսնենք թէ ո՞վ է անտարբերն ու պարտա-
զանցը, ժողովուրդը թէ գրողը, երբ ժողովուրդ մը՝ որ ամենէ ան-
նշան, ամենէ տղտկան առեղծոածները կը գնէ, ոչ ո՞ւ է յան-
ցանքը որ գրողը չհարստանար այլ միայն կ'ապրէ: Մեր գրողներու
մէջ կան այնպիսիներ՝ դժբաղդապէս մեծամասնութիւնը կազմող՝ որ
տակաւին հատոր մը չեն կարգացած ստույնասիրելով, այդ կարգի
գրողներ հաշտաւոր հեղինակներու անուններ և անոնց գործերու
տիպոսները միայն նշանակած են իրենց յուշատետրին մէջ, և ա-
մեն անգամ որ ստանկ բան մը կը գրեն, լսել տալու համար որ բազ-
մահաւ են, անուն մը կը յիշեն, օրինակի համար Շէյքսպիր
և այն, ռամիլը կարդալով զանանք՝ կ'ըզմայի հայ գրողին վրայ,
այս դժայլումի անմիջական հետեանքն է շփացում, սրով խեղճ գրո-
ղը հիւրի միջոցները կ'երաղէ:

Հոս տեսնէ յիշել փոքրիկ պատմութիւն մը՝ որ կ'անցնէր բը-
սան տաշի տաջ մէկ բարեկամիս ու Պօլսեյի խմբագրի մը միջև,
այժմ երկուքն ալ մեռած, բարեկամս զրական խնդիր մը համար
բուռական վիճելէ հետ խմբագրին հետ, այս վերջինին անհէթեթ
գաղափարներէ յուսահատ և յոշնած՝ յալուածի մը մէջ խմբագրին
զինագիծերը նկարագրելով կ'աւելցնէր, — Վօլթեր կ'ըսէ թէ այս
զինագիծերով մարդուն ուղեղը ոչխարի ուղեղին չզանազանիր: —
Արդ, գիտենք թէ ոչխարն ու հոլկահաւը ամենէ տխմար անասուն-
ներն են: Խմբագիրը չափազանց բարկութեամբ՝ ինչ որ իր իրաւուն-
քն էր, իր թերթին մէջ կը հարցնէր, — Վօլթեր ո՞ր բոսժ է այդ
խօսքը — : Նշեմքս բարեկամս զգալով իր կատակին յաջող ելքը
զրեց, — կը տեսնէք որքան տխմար է, ինչ կը հարցնէ թէ Վօլ-
թեր ո՞ր գրած է, ոհո մարդ մը՝ որ առանց Վօլթերը կարչալու
եղեր խմբագրութիւն կ'ընէ ու ժողովուրդին գաս կուտայ, կը ցաւիմ
որ իր հեալ վէճի բռնուած հոմ — : Խեղճ խմբագիրը նեղը ինկած
կը պատասխանէ: — Այո՛, Վօլթերըսաւ այդ խօսքը, սակայն չէ
թէ այս պարագայի մէջ, այլ մեծ փիլիսոփային այդ խօսքը բոլորու-
մին տարրեր նշանակութիւն ունի, կը տեսնէք որքան տղեւ է
հակառակորդս որ առանց Վօլթերի խօսքին հասկնալու իմ վրայ կը
ձևէ գայն — :

Շատ հաւանական է որ ողբացեալ խմբագիրը Վօլթերի անունը

մի քանի անգամներ կրկնելուն՝ մանաւանդ անոր մէկ խօսքին՝ զոր չէ ըսած, փիլիսոփայական բարձր նշանակութիւնը լաւ ըմբռնած լինելուն համար ժողովուրդը չափազանցօրէն գնահատած լինէր զինքը, եկուր հիմա բամբասէ այս ժողովուրդը և ողբա զրոյքն վրայ որ իր խնաստակութիւններու փոխարէն կառեր և ծառայներ չպահէր:

Յըռնոսայի վիպական գորոցը բառն սարի կեանք ունենալէ ետեւ 1860 ին կ'իյնար, մի և նոյն ժամանակ կ'սկսէր Հայ ժողովուրդը՝ շնորհիւ իր թարգմանիչներու, մեծազոյն մասամբ համբալ՝ վիպասանութեան համը առնել: Վիպական գործերու մեր մէջ պատճ ընդունելութիւնն իր բազմակողմանի բարիքն ու չարիքն ունեցաւ, նախ որ գրողները թարգմանութեամբ գտնէ իրենց հայը ազգայնացուցին, առիկա բարիք մ'էր, սակայն խորհելէ զազրեցան, այս ալ չարիք մ'էր, որովհետեւ թարգմանիչը չխորհէր, արդար լինելու համար այս տեղ չենք մտնար յիշել այն մեծահատուկ երկիրու թարգմանիչները՝ որոնք մի և նոյն ժամանակ անձանձիւր կ'աշխատէին նաեւ գրելու: Այս թարգմանութիւններէ ծնու ուրիշ մի հիւանդութիւն որ զըջակներու իրը հարազատ սեպհականութիւն՝ մինչև այսօր կը շարունակէ իր ճարակը, այն է վիպական վիճակներու արտադրումը եւրասիկոյ տիտղոսի տակ, այս ազգաստութեան ու ազգայնութեան պատճառը չենք վերագրեր վիպական թարգմանութեանց միայն, այլ զիստօր շարժառիթը կը գտնենք հայ զըջակներու անպաշարութեան մէջ:

Վիպական թարգմանութիւնները անուրանալի է որ ժողովրդին ընթերցասիրութեան ոյժ տուին անդգնելու, հազիւ հասարակ ընթերցումի վարձուող հայր եկաւ Մօսքէ Բրիտո կարգալ, բայց մի և նոյն ժամանակ օտար բարքերու նկարագրութիւնը մեր սոհ մայլին գրողը խախտելու չափ վտանգ սպառնացաւ, հայր մինչև անգամ՝ իր անունները փոխեց, փոխանակ Հոփսոմիկ՝ Մերսետա, փոխանակ Վարդուհի՝ Վարդութի կոչեց իր աղջիկները, անուններու այս օտարացումէն ազգակործան գրութիւն մը հետեցնելու չափ յոռեան չեմ, սակայն բարքերու առ յոսի ձգտումը անուրանալի կը գտնեմ:

Գարձեալ՝ շնորհիւ վիպական թարգմանութիւններու մեր աշխարհարարի ծառայ ընլայնեցաւ և իրը ատոր հետեան՝ զազրեցաւ այլ ևս պարոյններու մէջ գրարարին անհանդուրձելի գերիշխանութիւնը, և այդ կը լինի Միլիթարեան վանքերու crise ին գարաղուի:

1860 ին կ'սկսէր նաեւ հայ թատրոնը, սակայն հոս տեղը չէ

այդ մասին խօսել, այլ յատուկ յօգուածով մը պիտի պարզեմ թատերոնի վերաբերեալ իմ տեսութիւնները, առ այժմ՝ այսչափ միայն կ'ըսեմ որ Հայ թատրոնը միջրոպի (կարճատե) կեանք ունեցաւ և օտար թատրոնի յորձանքին առջև խնկաւ, կորաւ։ Պիտի գայ այն օրն ուր վերջապէս արդի վիպականերն ալ պիտի խեղդուին օտար վիպասանութեան նոր զարսցի յորձանքին առջև, բնական է որ պիտի գայ, բայց չեմ կարծեր որ մասերս գայ, բանի որ Հայ գրողները պաշար չունին, ուստի գրողին համար բան մը պէտք է, և այժմ՝ այս պէտքը զոհացող տարրերն են օրագրութեան անդոյն կեանքը, վիպականը, գիտական ու բանասիրական թափփութքներ ու վերջապէս բոլորը մէկէն ոչինչներ։

Եւր պիտի վերջանան այս ոչինչները, — ուշ կամ երբեք, երբ վերջանան բնականաբար անոնց պիտի յաջորդեն գրական կարեւոր գործեր, իսկ եթէ շարունակուին՝ գրական կարեւոր գործերը պիտի ուշանան, որովհետեւ քիչ աշխատութիւնը աւելի հեշտ է քան շատ աշխատութիւնը, և քանի ժողովուրդը վարէ այն ուղիները ախրան աւելի պիտի ուշանայ։ Հայ գրականութեան երկրորդ ոսկեզարբ, այս պարագային մէջ Հայ գրողներու յաւիտենական տրտման ջր՝ թէ ժողովուրդը պէտք եղածին պէս չզոհացներ գրագէտը՝ ո՛ր կը մնայ, ուրեմն այս հայեացքով մեր գրական անկումին՝ կամ աւելի ճիշտն բաւու համար, Հայ գրականութեան խակ, անձուկ, աղբաս և անբերրի վիճակին ոյժ տուողը, վերջապէս գրական բարձրացումն ու ծաւալը արգիլող պատճառներէն մին ալ ժողովուրդին տուած զոհացումն է, ուրեմն այս պարագային մէջ ժողովուրդն անտարբեր է, կամ գեղեցիկը տգեղէն և բարձրն հասարակէն գանազանիւ գիտակցութիւն չունի, ուրեմն ժողովուրդը իրեն տրուած գրական գործերու ինչութիւնն առանց հասկնալու իբրեւ մի վաղեմի սովորութիւն, և իբրեւ մի անցքի տուրք կը վճարէ. որքան ողբալի ախրան աւելի պատասխարտելի է ժողովուրդին այս անզգայութիւնը, այս միակ կէտին մէջ ժողովուրդը՝ յանցաւոր ու միանգամայն մեղաւոր կընայ։ Համարուի, որովհետեւ կուրօրէն կը գնէ և միայն հոշակ ու համբաւէ կը հրապուրուի, և ուր ուրեք ըյս տեսնող արժանիքները անտես կ'անցնին, որովհետեւ արժանիքով օժտուած գործեր անշըշուկ կ'եղնին, ուրեմն ժողովուրդը ղեքլամներ միայն կը վճարէ, և այս հայեացքով՝ գրական անկումի պատասխանատուութեան մի մասը ժողովուրդին վրայ կը ծանրանայ։ Եւ այս բոլոր տեղեղութեան միակ պատճառն է մեր մէջ քննադատութեան բաց անաչառ, հզօր ու կորովի քննադատութեան պակասութիւնը։

Բայց ինչո՞ւ ժողովուրդն այսպէս է։ Այս հարցումի պատաս-

խանը ճշգրտ պատճառները բաղմամբ են, ու շատ երկար պիտի լինէր դանսնը թուել հոս, ուստի անոնցմէ միայն զլիաւորները կը յիշեմ, որովհետեւ տակաւին չենք ունեցած զպրոց մը, վարժարան մը բռնին բռն իմաստին համապատասխանող, և այդ իմաստն իրաջնել երաշխաւորող պարոց՝ բնական էր որ կէս ու քառորդ ուսեալ իմաստականրէ կազմաէր հայ ընկերութիւնը: Ճշմարիտ զպրոցի, հետեաբար ճշմարիտ ուսման այս կապկային զրուծիւնը հետեւանք է նոյնպէս բաղմամբիւ պատճառներու որոնք կը ծնին անհատական կեանքի ուսօրհայ և անմիջական պէտքերէն, հայը սլարտի ամենէ առաջ զբամ՝ շահելու ետեւ իյնալ, և զբամի ազդիւրն է զլիաւորաբար վաճառականութիւնը, յետոյ արհեստը, ամենէ վերջը կուգայ վարժապետութիւնը կէս մը ապրելու համար, այս պայմաններու մէջ չէ կարելի հիֆնական կրթութիւն, զաշով իրաւաբանութեան ու բժշկութեան, առոնք ալ եղած տեղը կը կապուին:

Կ'ուզէի աւելի ընլարձակօրէն ծանրանալ այս հակառիկ տարրեւ բու մըայ ու վայելչապէս բացատրել մեր զրական յետադիմութեան իտական պատճառները, բայց տեղին անձկութեանը համար պարտիմ համառօտակ տեսիլներս և անցողաբար ճշտել անոնց երևոյթները միայն:

Մեր զրականութեան այս ամուլ վիճակին պատճառները բննող մը չէ կարող անտեսել այն բացարձակ և անհրաժեշտ հեղինակութեան չգոյութիւնը որ կը կոչուի **ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ**: Մեր ժողովուրդը տակաւին չէ ունեցած ոչ իր փիլիսոփան և ոչ իր բանաստեղծը, երբ փիլիսոփայ ու բանաստեղծ բաները անջատ կ'արձանագրեմ հոս, չկարծուի որ անոնց նշանակութիւնները տարբեր տառմով կ'ըմբռնեմ, որովհետեւ առանց փիլիսոփայութեան չկայ բանաստեղծութիւն, և առանց բանաստեղծութեան չկր փիլիսոփայ:

Le grand philosophe n'est pas sans être poète. Le grand artiste est souvent plus philosophe que ceux qui portent ce nom.¹

Այն ժողովուրդը, այն ընկերութիւնը որ չէ ունեցած իր փիլիսոփան քայքայուած ու անկացած է, մինչև իսկ բնական օրէնքի մէկ անհրաժեշտ հարկն է որ մի բանի հոգիով բաղկացած համետ ընտանիք մը սլարտի ունենալ իր մատակարարը, իր վարիչ հեղինակութիւնը:

Ինչ որ տնքնական է, հետեաբար վտանգաւոր ու մահատու հետեաբար յիսակի է, սակայն թողու իրերն իրենց բնթացքին և ըստեսել որ բնութիւնը ինքնին մատակարարէ մարդկային ամեն պի-

¹ ERNEST RENAN — L'avenir de la science.

տոյքը՝ ասիկա մնեանդութեան առաջին պայմանն է որ կը տանի մարդը ուղղակի անբանութեան։ Բնութիւնը ինքնին հրաշալի է, նա մեզ կուտայ նիւթը և հիւթը, մենք պարտաւոր ենք զանոնք խմած տութեամբ ու գիտութեամբ տարրալուծել, դասաւորել և մեր պիտոյքին յարմարցնել, ոչինչ չենք կարող ստեղծել ի չգոյէ, բայց նոյնպէս չենք կրնար ապրիլ իրրեւ մարդ՝ եղածն ու զոնուածը անփոփոխ կերպով մեզ յատկացնելով։ «Այսօրուանը կեր, վաղուանը մի մտածեր», վարդապետութիւնը դատապարտելի պիտի զուանենք իր անմիջական և ստուգարանական նշանակութեամբն ըմբռնելով, չգիտեմ ի՞նչ տեսակ այլաբանութիւն և նորք փիլիսոփայութիւն կը պահէ իր մէջ, այս բնութիւնը կը վերաբերի կրօնի պաշտօնեաներուն որ մեզ կը քարոզեն այդ երկնային պատգամը և իրենք այս օրուանը կուտեն մտածելով սակայն վաղուանը։

Բնութիւնը ունի կոյտ անտառներ ուր նախնական մարդը կ'աւելարէր հոն զանուածով ու կը կոչուէր վայրենի, բայց հետզհետէ բուսաբանութիւնը բերաւ հասուց այս օրուան հրաշալի պարտէզները։ Ստոյգ է որ մարդ ոչինչ ստեղծեց զանուածն տարբեր, բայց շնորհիւ արուեստի յղկեց, կոկեց և արդաստուրեց նիւթը։ Ալամանդը, ոսկին, և այլն բոս ինքեան ապառաժի բեկորներ են, արուեստագէտն է որ զանոնք կը բանի ու կը բանայ, մտիւր նաւ մը առանց ուղեցոյցի, առանց նաւապետի և յանձնէ քու անձը հովին ու կ'ուզեն հալնելուն, երբէք չպիտի հասնիս այն երկիրն ուր զիմեղ կ'ուզես, ուրեմն բնութիւնը՝ առանց դիմադրելու իր պիմն՝ կանոնաւորող արուեստագէտն անհրաժեշտ է, որ է նաւապետը, երկար կը լինի օրինակներու շարադրութիւնը, միայն կ'ուզեմ ըսել որ ամեն բանէ առաջ և ամեն բանի մէջ վարիչ հեղինակութիւն մը պէտք է, ասոր համար Բրնանի խօսքը թէ «ստէպ մեծ արուեստագէտը աւելի փիլիսոփայ է քան անոնք որ այս անունը կը կրեն», կ'արդարանայ։ Եթէ Յրանքլին նոր աշխարհի վարիչ հեղինակութիւնը եղաւ իր բարոյական ու տնտեսական վարդապետութիւններու շնորհիւ, Լաիպըն, մեծ արուեստագէտը ոչ նուազ մեծ փիլիսոփան եղաւ նոյն աշխարհի՝ ելեքտրական ոյժն ընդլայնելու և անոր կենսաբեր հետեանքները իրադրծելու գիտութեամբ։

Սակայն բաւական շեղեցայ իմ յօդուածի տիտղոսէն, կ'ըլէի թէ մեր զրախան աղբատութեան պատճառները բազմակողմանի են, զանոնք համառօտաւ թուելէ ետեւ եկայ յանգեցայ այն միակ ու բուցարձակ պատճառին որ է փիլիսոփայութեան չզոյւթիւնը, միւս բոլոր պատճառները ասոր ստորադաս են։ Չկարծուի որ փիլիսոփան ինքնին կը բուսնի, կը ծնի, այլ ամեն անգամ՝ որ մեծ մարդ մը,

հոյակաւ տաղանդ մը, վերջապէս հանճար մը կը փայլի որ և է ժողովուրդի մէջ, պէտք է դիտնալ որ ասոր մայրն է նոյն ժողովուրդի անհրաժեշտ պէտքը, մէկ մարդ ոչինչ կարող է ընել ինքնին, բայց մէկ մարդ ամենակարող է երբ հաւաքական պէտքը իր վրայ կը կեդրոնանայ, այն ժամանակ անհատական հանճարը կարող է ամբողջ ազդի մը ճակատագիրը փոխել: Այսպէս ուրեմն, Մովսէս չպիտի լինէր ինչ որ եղած է, եթէ Խորայէլի ժողովուրդին ստրկութիւնը ծայրացելութեան չհասներ, Քրիստոս չպիտի լինէր, եթէ Հոռոմի անբարոյականութիւնը բոլոր մարդկութեան քայքայումը չըսպատնար: Քանթի հանճարն էր որ Գերման յաղթանակը կը տանէր Յըսնայի վրայ:

Պատմութեան այլ բարձունքներէն պարտինք նորէն իջնել մեր սղբատիկ յարկը, որ չափազանցօրէն պէտք ունի մեծ փիլիսոփային, մեծ բանաստեղծին, մեծ արուեստագետին: Փիլիսոփայութիւն, բանաստեղծութիւն, գիտութիւն, արուեստ առանցնաշնորհումներ չեն, բնութիւնը ամեն մարդու խորին մէջ առաւել կամ նուազ չափով գրած է անոնց հիւթը, անհատական կոչումն է միայն որ կը տարբերի և կոչումն ու ճաշակը ծնունդ են հոգեկան ու բարոյական ոյժի քանակութեան, կազմութեան և ջրային դրութեան՝ որոնք երկու մարդերու մէջ նոյն հաւասարութեամբ ու չափով չեն կշռուիր, այս զանազանութենէ կը ծնին գրական և արուեստական բաժանումներն, պատմութիւն, վիպասանութիւն, թատերգութիւն, երգիծաբանութիւն, առակներ, առածներ, նամակների և այլն և այլլն, մայր գրականութեան բաժանումները կը կազմեն, ինչպէս նաև արուեստի ու գեղարուեստի բոլոր անհամար ճիւղերը: Ոչինչ չէ կարող թթուաշէլ բնութեան մեղ տուած այլ խմորը իր պարունակած հիւթը բայց եթէ մոլեռանդութիւն, բարեբաղդաբար հայր մոլեռանդ չէ, հայր ընդունակ է ամեն բանի, և որովհետև այլ ձեռքը՝ որով ամեն բանի մէջ յաջողակ ու ճարպիկ կը ներկայի հայր, զժաղգութիւն մ'է իրեն համար, որ և ոչ մէկ բանի մէջ հաստատուն կամք, աննկուն կորով, հզօր սկզբունք և անշիմարեթի բարոյական ոյժ չէ ցոլցուցած, խմոր մը՝ որ ամեն ձև ընդունելու յատկութեամբ օժտուած է և ոչ մի որոշ ձև չէ առած. ճշմարիտ բաժնէն մը՝ որ իրեն յատուկ գոյն չունի կամ կորուսած է, ճշմարիտ կապիկ մը որ արտաքին երևոյթներու իսկոյն կը համակերպի, և յետոյ կը յոխորտայ, կը հպարտանայ իր այս քնական թեթևութեան և առաձգական նրբութիւններու շնորհիւ ամեն բանի նմանելուն համար: Ստույգ է որ հայր լաւ կը պարէ, լաւ կը խաղայ, լաւ կ'ուտէ, լաւ կը խմէ, լաւ կը խօսի, լաւ կը խաբէ, սակայն լաւ չմտածներ, լաւ

չկարգար, լաւ չգրեր, ինչո՞ւ, — սրովհետեւ զսնուածէն զոհ է, աշ-
տիկ երեսօյթներու սիրահար է քան այլ երեսօյթներն արտաքին
ներքին ոյժը, տարրը և ոգին սրտնոյ, կ'ուզէ գրիչ և կ'օրինակէ,
կ'ուզէ կարգաւ և կը հսկէ, մէկ տողով մէկ էջ հասկցած կը ձեանայ
և մէկ էջով հատոր մը կըլած կ'երնի:

Հալը բիրտ ոյժն է, ալ թուլցած, կամ իր նախնական վիճա-
կին մէջ մնալով անբերրի է ցարգ, հալը շողին է բայց օդին մէջ տա-
լածուող շողին, պէտքէ խառցիկը զայն, սեղմել, ամբօքել և արու-
եստով՝ աշխնքն գիտութեամբ վարել որպէսզի օգտակար լինի, ո՞վ
պիտի լինի այս վարիչ հեղինակութիւնը. — մեծ փիլիսոփայ — բա-
նաստեղծը, մեծ արուեստադէտը. — ե՞րբ. — վաղը, ահա վաղուան
գրականութիւնը, վաղուան՝ աշխնքն սպասուած գրականութիւնը՝
զոր տեսակ մը վթարուած ու թեթիւ միտքեր իբր հանելուկ մէջտեղ
կը նետեն ու կը շուարին մոռածելով թէ ի՞նչ է մեր պակասը, թէ
ի՞նչ բանի պէտք ունինք: Ահա պակասը, ահա՛ պէտքը որ հին է,
որ դարերէ ի վեր զլալի էր և զոր տակաւին վաղուան կը թողունք,
ստատկով որ ժողովուրդը վճարէ թեթիւ ու ցուրտ խմստակութիւն-
ներ, գնահատէ ազգականիչ և ստէպ անբարոյական արտաբերու-
թիւններ որպէսզի այսօրուան խմստակը դրամ վելլէ և վաղը լինի
փիլիսոփայ:

Ո՛չ, ո՛չ, բիրտ անգամ ո՛չ, փիլիսոփան չգնուիր, պէտքը կ'ար-
տալը զայն, և պէտքը չախագանց է այժմ, որեմն ոչ թէ վաղը,
ալ այսօր և անմիջապէս պէտք է որ Հայ գրականութիւնը ո՞նե
նայ իր մեծ փիլիսոփան, իր մեծ բանաստեղծը:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ԲՆՏԱՆԻՐ

Պ.

ՀԱՅՐԻ ԾԻԱՏՈՒԹԻՒՆ, քաղնակնորիւն և քաղ-
նայրորիւն. — Ժամանակի ընթացքին մէջ, երբ մարդիկ հետզ-
հետէ կատարեալ բարբարոսական ու վայրենութեան վիճակէն ել-
նելով՝ քաղաքակրթութեան — եթէ ներքի է այսպէս կոչել — շրջ-
անը կը մտնեն, պէտքը ստիպելով զիրենք գաղթել հոս հոն, ու

իրենց ճովարի բրտինքով, աշխատանքի շնորհիւ ճարել հացերնին, այդ տառն կ'սկսին խաշնարածութեամբ, անասնապահութեամբ, յետոյ երկրագործութեամբ զբաղել, պարապմունքներ՝ որոնք կ'ստիպեն ժողովուրդները ցանցառու անջատ ապրելու, արօտատեղիներ, արտիր ունենալու համար։ Անկից վերջ, տակաւ, պարապմունքները լայն ծաւալ կ'ստանան, մարդիկ կ'հինն կիսավայրենութեան ու զազանային կեանքէն։ Մի միայն այն հանգամանքը՝ որ նետ ու ազեղ հրազենի կը փոխէ, ահագին յեղաշրջում առաջ կը բերէ աշխատանքի բաշխման մէջ։ Անհատական նախաձեռնութեան ոգին հնազանդէ կ'արթնայ։ Շնորհիւ նորահնար գործիչներու անհատը ընդհանուր գործակցութեան այնքան ալ պէտքն չի զգար և կրնայ արդէն անհնական աշխատանքով զգալի արդիւնքներ ստանալ ու իր պէտքերը հփշալ։ Ու կը նշմարուի մառաւառը սեփականութեան ծագումը։

Ան օրէն՝ երբ այլը վաշտային զբաղումներու ետէն կ'ըլլայ, կիներ կը գտնուարտուի տունը մնալ, դարմանելու անասունները, մանկու կամ կարելու, վերջապէս ամեն պիտոյը հոգալու համար։ Այն օրէն կիներ ըլլալով գործակից արական սեռին, իր ուժը միացնելով անոր, իր ձեռքը ունենալով աշխատութիւններու կարևոր բաժին մը, գլխաւոր սատարը կ'ըլլայ յառաջդիմութեան։

Ու այս ատենն տակաւ առ տակաւ կը յեղաշրջուի տոհմը. մայրիշխանութիւնը կ'սկսի անհետանալ և առաջ կուգայ հայրիշխանութիւնը։ Ինչպէս պատմած շատ մը կէտերու, նոյնպէս այս յեղաշրջման վրայ որոշ ու յստակ տեղեկութիւններ պակսելով՝ զեռ մութին մէջ կը մնան։ Միայն տարտամ են լապտերութիւններ, հետազօտութիւններ կամ պատմութեան վրայ կատարուած ուսումնախորդութիւններ են մեզ առաջնորդողը։ Մէկ բան մը սակայն՝ անտարակուսելի է, ինչպէս կ'ըսեն գիտնականները. այն մեծ փոփոխութիւնը զուգակցած է ամեն տեղ, սեփականութեան արմատական փոփոխման հետ մէկտեղ։

Պէտք չէ անտեսել աչքի զարնող գլխաւոր կէտ մըն ալ թէ՛ մոյրիշխանութիւնը տապալելու նպատակով վերոյիշեալ պարագայներն զատ, կողմնակի կերպով նպաստեցին առեւտրորոշմանը, պատեւազմներն և կիներ իրր սպրակը՝ դրամով վաճառելը։ —

Պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ, առաջ կանոնաւոր հարսնիքներ ու փոխադարձ հաւանութիւն դրութիւն չունէին, այլ բոնի ուժով կ'առնէին աղջիկները, և այս քաջութիւն, գիւցազնութիւն կը սեպուէր, և որ, շատ անգամ, արիւնհակ դատարագմներու պատճառ կ'ըլլար։ Պատմութեան էջերը՝ բոսժի հաստատող օրինակներով լեցուն են։

Այս առեւանգումին հետքերը կը տեսնուին դաւաճական հայ և օտար ազգաց հարսանիքներու մէջ ալ, ուր միշտ ահագին բազմութեամբ, նհտերով, տորճանակներով ու բիրերով կ'երթան հարսնաւ, որ պզտիկ պատերազմի մը կը նմանի։

Պատերազմներէն, առեւանգումներէն զատ ուրիշ պարագայ մըն ալ իր կողմնակի ազդեցութիւնը բրած է մայրիշխանութեան ոչնչանալուն։ — Ղրատուած է որ, աշխարհի ամեն մասերուն մէջ — կիները այրերէ կամ պակաս և կամ, առ առաւելն, հաւասար թիւ մը կը կազմեն։ Ասոր համար բազմակնոռքիւն ընդունող ազգերու անհատներէն մեծ մասը ստիպուած է մէկ կին առնել շատ անգամ. բացառութիւն կը կազմեն հորոսանները։

Աշխարհի զանազան կողմերը — հին արարներուն մէջ, Սէլան կղզիին, Թիպէթի մէջ և ուրիշ տեղեր բազմաշրոշքիւն իսկ գոյութիւն ունեցած է. այսինքն՝ խումբ մը այրեր հաւաքաբար մէկ կին կը պահեն, արշիւնը աւելի արքատութեան։ Անդրիպի գիտնական միաթոնար մը՝ Մորդան՝ այս սիսղէմին պատճառը կը գտնէ այն հանգամանքին մէջ թէ՛ մարդիկ ուղած են վերջ դնել մեծ ազգականներու ամուսնութեանը, անոնց ազդեցութիւնը կոտորելու համար։ Իսկ ուրիշ մը՝ հեռեկալ կարծիքը յայտնած է. որովհետեւ նախնական ժամանակներու մէջ մարդկային ամեն տոհմի մէջ ստիպութիւն էր կատարել իգական սեռի մահուկները, հետեւեալ կիներու թիւը համեմատաբար աւելի նուազ էր. այդ պատճառով բազմաշրոշքիւն գոյութիւն ունեցած է ամեն մէջ. իսկ զուրսը, ուրիշ տոհմի այրեր կ'արշաւէին, կ'առեւանգէին տարբեր տոհմի կիներ։ Ժամանակի ընթացքին մէջ, երբ կիներու առեւանգումը սովորական դարձաւ, մարդիկ որոշեցին իրենց տոհմի հետ շտամանանալ։ Այս կարծիքը կը հաստատէ ուրիշ գիտնական մը. — որդեսպանութիւնը շատ առաջ դնացած է և սովորական դարձած, կ'ըսէ ան. հին արարները կը կոտորէին էգ երախաները, և այդ է եղեր բազմաշրոշքիւն պատճառը։ Ու այս ահաւելի ոճիւրը միայն ապրումսի համար։ Մարդկային սեռի գոյութիւնը՝ ապրումսի միջոցներու ինչպիսիք է. ուր տեղ հաց շատ կայ, այնքան ալ մարդ կայ, և ուր տեղ որ այդ հացը արշար բաշխուած ըլլայ, այնքան աւելի բարոյական կ'ըլլայ մարդը. հաւկառակ պարապային մարդակեր ալ կ'ըլլայ, որդեսպան ալ, ու խիղճը գոյութիւն չունենար։

Երբ դեռ նոր կ'սկսի կազմակերպուիլ հայրիշխանոռքիւնը, որ որդեգրութիւն տեղի կ'ունենայ. մայրը իր զաւակը կը պարգևէ հօրը, և այս վերջինը որդեգիր կ'ընէ իրեն, որով փոխանակ մօրը՝ հայրը կ'ըլլայ զաւակներու տէրը։ Ու այս որդեգրութեան համար

ինչ ինչ ազգերու մէջ կը տիրեն եղեր զանազան աւելորդապաշտու-
թիւններ. կը պատմուի թէ՛ երբ մայր մը զաւակը հօրը նուիրէ, մօր
տեղ հայրը անկողին կը պառկի, ու ծնողաբեր կանանց պէս կը
աքտորայ, անոնց վրայ կատարուած ձեակերպութիւնը կը կատարուի
հօրը վրայ, ու երբ քանի մը օրէն ապաքինի, զաւկին աչքը կ'ըլ-
լայ, ինչպէս մայրիշխանութեան ատեն էր մայրը: Թէ ի՞նչ հակա-
բնական միութիւններ կը կատարուին զեռ մինչև այսօր Վրացոց,
Ռուսիոյ և Սիպերիոյ զանազան կիսավայրենի ազգաց մէջ, կարե-
ւի չէ երևակայել:

(Մնացածն յաջորդ թւով)

Բ. ԶՕՐԵԱՆ

ԱՆՆԻԻԹԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

ԿԱՄ

ՀՈՒՇԱՅԻՆ ԳԱՐՄԱՆՆԵՐ *

Զ.

Ա.ԽՈՒՍԻՍԱՆՈՏՈՒԹԻՒՆ (Իփոֆօնտրի)

Մանրակրկիս քարտ

ԱՐՈՅԱԿԱՆ առողջարանութեան մէջ Աստղանութեան ¹
իրբն զլիաւոր պատճառ՝ մասնաւոր կերպով նկատողութեան կ'առ-
նուին հոգեկան երեք վիճակը, որք են ինքնասիրտը, անգոր-
ծութիւն և նրբաքնին ուղարկութիւն, նախորդ հաստաւածներով
ինքնասիրտութեան և անգործութեան վրայ թէ և բաւական բացառ-
ութիւններ տուած ենք, բայց խառնուածոյ և կրից մատուցական
կրթութեան յատկացեալ զլուծներու մէջ անոնց վրայ զարձեալ
ճառելու առիթ պիտի ունենանք, առ այժմ՝ կ'ուզենք մանրակրկիտ
բարբերը բնակ և սահմանել:

* Տե՛ս րիշ 16, երես 631:

¹ Ի լրոյ կ'իմանամ թէ նրբաքնութիւնը չափազանց սիրով մի քանի
անձինք «Ախոնդանոտ» բառը՝ խժաւուր կ'անուանեն, և ատոր ընտրու-
թեան և գործածութեան դէմ կ'առարկեն ըսելով թէ, պէտք էր թարգ-
մանութեան մէջ «սեամաղձոտ» և եթէ իմաստին ճշդիւ չը համապա-
տարեանէ, նոյն իսկ «Իփոֆօնտրիա» բառը նախամեծար համարել:

Սոյն առարկութեանց դէմ կը պարտաւորեմ հետեւեալ պատասխան-
ները տալու:

Նախ և առաջ նկատելով որ «Ախոնդանոտ» յեանոց բառ ըլլալով
հանդերձ՝ հաւաստի կողման և վաւերացեալ վկայութեան արժանի բոլոր

Անոնք որ ատօրեայ պատահական յաւերն ու վիշտերը և նոյն իսկ ֆիզիքական կոկիծներն առ ոչինչ կը գրեն, շատ անգամ անզգոյշ կը համարուին. իսկ անոնք որ ամէն ժամու մանր մանր բաներու կարեւորութիւն կուտան, սովորաբար իրազեկ, նրբադէտ և օրինապահ կը նկատուին:

Արդարեւ չենք կրնար դուիել այն անձերը, որք այս ինչ իրի կամ այնինչ դործի չափազանց հետամուտ ըլլալով, կամ ուրիշ ու է նկատումներով կը մոռնան իրենց անձն ու մարդկային ընկերութիւնը և չեն յարգեր առողջապահական կանոնները, կենցաղաւորական պատշաճութիւններն ու ընկերական սովորութիւնները, բայց միթէ այս պատճառներով իրազեկ կրնանք անուանել այն անձերը, որոնց համար ինչ որ ունայն է՝ լուրջ կը համարուի, և ինչ որ լուրջ՝ ունայն:

բառագէտք և մի քանի բժշկական գործոց հեղինակը կամ Թարգմանիչք առանց բացառութեան ընդունած են զայն. թէ՛ ակնարկեալ իմաստն ու նշանակութիւնը լիովին արտայայտող և նոյն առման և արմատի վրայ բարդեալ մի քանի բառերէ զատ յարմարագոյնները չունինք. թէ՛ ախտագնացութիւնը՝ տկար, վատակարեկ և գիւրագրգիռ բնութեանց աւելի մարտողականն աղդող ջղային հիւանդութիւն մ'է, մինչդեռ սեւամաղձութիւնը՝ մասուր կարգութեանց սլլայլուութիւնն է, որ թախծ և տրամուլթիւն յառաջ կը բերէ. և թէ՛ հայաբնակ դաւառներու մէջ «Ախտագնաց» բառն աւելի հասկանալի է քան թէ «Իսխոֆոնորիա»ը, յարմար դատեցի «Ախտագնաց» բառն ընդունիլ և «Իսխոֆոնորի»ն առջևը նշանակել:

Իսկ այդ բառը՝ իմայուր անուանել պէտք է թէ ոչ. — սոյն հարցման օտորասական և բացասական պատասխանները թէև ըստ ինքեան ճաշակի պարզ խոյր մը կրնան նկատուիլ, բայց այդ մասին ևս փոխանակ բնածին որոշումներու հետեւելու, ձեռնհաս անձանց խորհրդածութիւնները լսել, աւելի յարմար և նուիրական պարտականութիւն մը կը համարիմ. ըստ որում նախ Հայկական լեզուի և գրագիտութեան ուսուցիչ Մեծ. Միհրան էֆ. Պ. Արքանաղեանի հետեւեալ աղբնի ի մէջ բերել արժան կը դատեմ:

« Յաւայի է տեսնել զի անիշխանութիւնը դեռ կ'իշխէ մեր արդի մասնագործութեան մէջ, Հայ լեզուն ընդարեայ նկարագրին ալ կ'ուզեն ձեռնամերձ լինիլ, և ոմանք՝ որոց աչանջը կարի փափկալուր լինիլ կը թուին, կուզեն դաշնակութեան աստուածուհւոյն զոհել խ, Ղ, Յ և մի քանի տառեր որք շատ փափկահնչիւն չեն թուիր:

Պանդոյրք, պարտաւոր չէի՞ն միթէ գիտնալ թէ Հայկական նկարագրէն է որ հայախոս շրթուք երբ բացուին, դռն և խորխո շեշտեր պէտք է որ հնչեն և ոչ թէ լեզուածայր փստածազիկ ծեծեւեծեն: » (Տե՛ս Գրքի՛ն. Բ. Հարս. Յարգանքն)

Նոյն իսկ երկաթեայ նախարարապետը (Գերմանական արդի միութեան կադմակերպողներէն մին, հանգուցեալ իշխան Պիլցմարք) չէ՞ր որ ըսաւ « Գերմանացւոց մի շեշտը կամ հնչումը՝ Գաղղիերէն լեզուի բոլոր նրբութեանց հետ չեմ փոխանակիր: »

Միթէ Գերմաններուն «Իսխոֆոնորիա»ը աւելի փափկահնչիւն է քան զախտագնացն Ս. յուռ ամենայնիւ նպատակաւ դժուարալուր ձայներու կամ անխորժ արտաբերութիւններու պաշտպան կամ սիրահար երեւնալ չէ, միմիայն կ'ուզեմ ապացուցանել թէ լեզուներն ու բառերը՝ զանոնք գործածող անհատներուն բնութեանց արտայայտութիւններն են, և երբ

Անոնք որ միայն շէնքին արտաքին ձեւերը կը չափեն՝ ու կը հաշուեն և ոչ թէ հիմն, անոնք որ աւելի զորքին տալարութեան կարեւորութիւնն կուտան քան թէ հեղինակին խորհրդոց և գաղափարաց, անոնք որ անցեալ դարերու վկայարաններն զիտելով հանգերձ զանոնք մեկնելու ջանքը՝ տալովակալի կը համարեն, վերջապէս անոնք որ աւելի կերպարանքը կը բնոյն քան թէ հոգին, միթէ նըրբադէտ մակղիքին իրաւամբ կրնա՞ն արժանի ըլլալ:

Փոխանակ նպատակի միջոցներուն յարկ և սնոտի իրերու և մտացածին կուռքերու միշտ և կամովին գերի ըլնիլ. միթէ օրինաւ պահովեալն արդիւնք է:

Ըստ իս աւելի յարմար է այս կարգի տնձանց վիճակն՝ անձուկ

մէկը զանոնք ըստ հաճոյս փոխել ուզէ բնութեան և ճշմարտութեան դէմ մեղանշած և անկարելին պահանջած կ'ըլլայ:

Սոյն ընծայութիւններէ զատ, դարձեալ կէտ մը կը մնայ յիշատակելի թէ՛ երբ լեզուէ մը թաւ հնչումները խաժականին կը մտնեն և կամ կը փոխուին, այդ մերձեւումն ու՝ փոփոխութիւնը պէտք է աւելի ռամկական սովորութեան վերագրել քան թէ նոյն լեզուի իրական բնութեան:

Քաջահմուտն Հայր Արսէն Կ. Բագրատունի՝ հայերէն բառերու և մասնաւորապէս այդ տառերու նկատմամբ սոյն իրողութեան ճշտութիւնը լեզուաբանական բաղմամբիւ փաստերով և հետեւեալ կերպով ցոյց կուտայ:

« Ի լծորդատառից անոր ձայնորդաց խաժաղոյնք և կոկորդաձայնք Խ, Հ, Ղ, թանձրացուցեալ են յոյժ զբարբառն ի բերան ռամկին, բայց առ կերթս և գիտունս մեղմելի են ըստ առաջիկայ տեսութեանց:

Հ թաւ հաղագ՝ և ևս թանձրացեալ փոխի ի Խ. իսկ փափկախօս նախնիքն ընդ հակառակն մեղմ հնչէին զ Խ մօտ ի Հ ի Ք յունաց, զի ահա զբաղում բառս փոխանակ խէի հոյիւ գտաննիք գրեալ. նահապետ որ է նախապետ . . . հեռ՝ աօրինքն խեռ . . . : Եւ զՀ այլազգի և զՔ յունաց տեսանելն յիշեալ ի Խ Բախար, Խրիսիպպոս:

Մեղմ հնչէին և զՀ, մինչև երբեմն փոխել ի Յ, և յաճախ ևս բառնալ զթանձր հաղագդ ի բազում բառից՝ որ չխաժանակեցին ընդ ոչյս. հատանեմ, յատանեմ՝ . . . շահեկան, շայեկան . . . համայն, ամէն . . . հոգի, ոգի . . . հերոգոտոս, երոգոտոս . . . հոմերոս, ոմերոս: (Տե՛ս Քերէ-Նան-Բէն Էդէ-Է-Էն Է 656. Է- 1441)

Այս մտօնն Հայր Արսէն Վ. Արքեպիսկոպոս աւելի բացայայտ կը խօսի: « Քանի մը սկզբնական ձայններն խոտորած հնչումնքներն՝ անուրանալի է որ դանդաղագին արտասանութեան մը հետ միացած՝ մեծապէս տգեղութիւն առած են մեր գաւառականներու ռամբելին, որ ոմնաց ալ ընդհանուր տեղական յատկութիւն եղած է. և կ'արարակնէն ժամանակաւ երկու օտարազգի վէհապետաց ըրած զգացողական (esthétique) գիտութիւնները, որոնց մէկը արեւելեան և միւսն արեւմտեան հայ գաղթականութեանց այցելութեանցը մէջ հետաքրքիր եղած էին հայերէն խօսուածք մը լսելու, և արդէն մէկ կողման սկզբնաւորութիւնը բաւական եղած է լեզուին վրայ արտաքին գաղափար մը տալու. խօսիլ խաշոյ, խոնքար խրամիլ, խարկի խոսանք. (Կ'այսքը հրամայ հայերէն խօսիչնք) » (Տե՛ս Քերէ-Նան-Բէն Էդէ-Է-Էն Է 179 շա՛ւ 19.)

Սոյն վկայութիւնները լսել և ստեղծելի մի ուշադրութիւն տալէ վերջը, կը յուսամ թէ անմիջապէս համազում մը պիտի գոյանայ որ Խ, Ղ, էյն տառերը՝ շատերու ատենի հուցեղով մի միայն յաճախակի և ռամկական կիրառութիւնք են և ոչ թէ իսկական հմուտութիւնք և կրթ գործածութիւնք:

մոքի փորքորութեան հետեանք համարել, որով կը թողուն գլխաւորն ու էականն և կը փարին երկրորդականին ու մանրասարքին :

Ստուգիւ աւելի գձուձ և ողորմելի վիճակ մը կարելի՞ է երևակայել քան Խոնոյանոտին այն նրբամիտ և մտաղբաղ կացութիւնն, որով նա իւր երկնատուր հանգիստն կը վրդովէ և բնաձիր առողջութիւնն կը խանդարէ :

Յնորքներով սնանող սոյն զննասիրական ուղոյն քով բնակահարար իմացականութիւնն կ'ստորնանայ և կեանքն կը մաշի :

Մարդս կ'ապշի կը մնայ, երբ տեսնէ որ զննասէրն՝ տղայաձեան անձկութեամբ մը անդադար փախչել կուզէ մահուան մշտակայ խրտուիլակէն առանց յիշելու թէ առիկայ՝ միմիայն իւր սին և իրմէ անբաժան խորհրդոց յարաճուն ծնունդն է, ինչպէս ոճրագործ մը չմտաբերի թէ՛ զիշեր ցերեկ իրեն հետամուտ և ահարկու դատախազն՝ բռն իսկ իւր խճի խայթն է :

Այլ մանրակրկիտ զննութեանց սիրահարն քնոյ մէջ խօշական երազներ կը տեսնէ, արթնութեան պահուն առգնապալից խորհուրդներ կ'ածէ, շրջադալութեան միջոցին արհաւիրք լի տեսարաններ կը նշմարէ, լոյսն, ձայնն, համն, հոտն, վերջապէս համայն իրը և ախեղբը՝ զինքն պատռելու միջոց կամ պատճառ կ'ըլլան :

Թոյլ ջիւղերով և զողորմուն քայլերով կենաց ասպարէզին մէջ յառաջանալ կ'ուզէ, բայց ամէն քայլափոխին ախար նայաւածքով մը չորս զին քննելով կը տառանի կը մնայ. սենեակներու և նոյն իսկ իւր հանգստարանին մէջ հովի հոսանքէն առաւելապէս կը վախճայ, տաքն կը տառապի, ցուրտէն կը զոգայ. բնականաց մէջ փառապար ճճիներ և ախտաբեր մանրէներ կը տեսնէ, ուսելիաց բազաղութիւնը տարրալուծելու կ'աշխատի, ամէնէն վերամարտն իրեն համար եթէ ոչ անմարտելի գէթ զժուարածարս կ'երևի, ստամոքսն, սիրտն ու թոքն միշտ իւր ուշադրութիւնն կը գրաւեն, լեզուն և ձեռքերը կը քննէ, գոյներուն և գծերուն մեկնութիւններ կուտայ :

Ամէնէն զարմանալին այն է որ, երբ բարեկամի մը հանդիպի, իւր անհամարում և ցաւալից արկածներն պատմելով հանդերձ պարծենալ կուզէ իւր տկարութեան վրայ, զայն նրբութեան կամ ազնուութեան նշան համարելով :

Եւր այցելէ բնառնեկան կամ ընկերական գահլիճ մը, ուր շոտ անդամ ձայն և ձեւ և սեթեկի միտայն նկատողութեան կ'առնուին, եթէ իւր հիւանդալին ու թացիկ վարմանքն ու փափուկ զրոյցներն բմթիժաղի մը արժանանան, առ ժամապէս կ'ոփոխի, բայց նոյն հետոյն կայտառ կազմաւածոց զուարթ երեսներուն նախանձոտ ալքով նայիլ կ'սկսի և զարձեւել ախար տեսարաններ

կը բացօլին. ախուհետեւ կորստեան երկիւղն զինքն աւելի ահա-
բեկ վիճակի մը մէջ կը ձգէ:

Այն միջոցին երբ մէկն իրեն մօտենալով ըսէ թէ « Կենաց փշոտ
և փոշոտ ճամբուն վրայ փոխանակ վեհերոտ մտածումներով և դող-
դոջուն քայլերով չափազանց նրբահայեաց ըլլալու, աւելի լաւ է
անվեհեր հողում և արիական բնթացքով ջափաւոր շրջահայեաց
ըլլալ: » Բարոյական առողջաբանութեան այն և քնն անոր սոր-
վեցուցած կ'ըլլայ:

(Շարունակելի)

Թարգ. ՆԱԶԱՐԷԹ Շ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՄՈՒՆԲ

ԹԷ ԻՆՉՊԸՍ ՊԷՏԲ Է ԱՐՏԱՍԱՆԵԼ ԼԱՓՕՆԹԷՆԻ ԱՌԱԿՆԵՐԸ

ԱՅՑՕՐ ԹԷՆԻ անմահ առակներու աշխարհիկ ստանալոր
թարգմանութիւնը Ազգիս նախնիէ ետք՝ զոր Թիֆլիզի Հրատարակ-
չական Ընկերութիւնն հաճեցաւ իր արդեամբք տպագրել՝ գործին
« զմուարութեան » համար գրեթէ կրկնակի վարձք սահմանելով ա-
նոր, թարգմանութիւն՝ զոր Ապրսամ ևս (Մ. Մամուրեան) պա-
տուեց իր ողորալի և կշռաւոր գնահատութեամբ, աւելորդ չթուի մեզ
քաղելով հազորդել մերայնոց Էրնէսդ Լըկուլէ նշանաւոր ակադե-
մականին հետեալ շահեկան յօդուածը՝ որ կը ջանայ սորվեցնել
թէ « Ի՞նչպէս պէտք է արտասանել Լաֆօնթէնի Առակները ¹ »:

Լըկուլէ ինքնամանի գրադէտը յամանակակից Փրանսացի
խիստ ծանօթ հեղինակ մ'է իր զանազան երկասիրութիւններով
որք Ակադեմիոյ դռները բացին իր առջև, ինչպէս և զանազան
յօդուածներով և ստանաւորներով՝ որք մինչև ցայսօր Փրանսական

¹ Տիեզերական զնայրման տնարկայ եղող այդ հրաշակերտը,
« գրական այդ ամենազարմանալի արտադրութիւնը », ինչպէս կը
կոչէ գայն Շամֆօր, քի՛ քատրոններու և քի՛ սրաններու մէջ ար-
տասանոչաբեան անսպառ հանք մը կ'ընծայէ ամենեւ անուշաւի ա-
րուեստագետներու: Դեռ ասկէ քանի մը շարքս յառաջ Բարիզի
Փրանսական Թատրոնը, (la Comédie Française) Թրօքստերօյի
մեծ տրամին մէջ կարգ մը գրական ցերեկոյրներ կոռուար ի զնայ-
րաւ անքիւս ունկնդիրներու, և որոնցմէ մին յատկացած էր բնա-
կանապէս մեր Լաֆօնթէնի սրանչելի Առակներուն: Այդ Թատրո-

ամենէն նշանաւոր հրատարակութեանց մէջ կ'երևին՝ ամենամեծ ան-
խորժանօք կարգացուելով ընթերցասէր հասարակութեան կողմէ:
Մրախօսութիւն, խանութ, յստակ և մարդու ոճ և նրբամիտ ղխողու-
թիւններ յատկանիշներն են Լրկութիւն հանճարին:

Մեզ կը վերապահենք հրատարակել ընդարձակ ուսումնասի-
րութիւն մը « Ֆրանսացւոց առաջին բանաստեղծին » ինչպէս կ'ա-
նուանէ զայն Ֆրանսիսը Սարսէ, անմահ հրաշակերտին վրայ բնդ-
հանրապէս, նաեւ իր ինչ ինչ առակներու վրայ մեր մի քանի վեր-
լուծութիւնները՝ որք կը յուանք թէ հետաքրքրութեամբ կարդացուին
Ար. Մամուլը ընթերցողներու կողմէ:

Ահա Լրկութիւն հատուածը.

Լաֆօնթէնի առակները արտատանութեան և ընթերցանութեան
մեծ գիրքն են: Ամենէն սղտի ողոց կը սորվեցնենք զանոնք. ման-
կունք և աղջնակը ուսումնասիրութեանց և վարձատրութեան նիւթ
մը կը զանն հոն. չափահատը կ'ախորձին իրենց խօսողի տաղանդը
ցոյցնել անոնցմով, ծերունիք իրենց խրատներուն ի հաստատութիւն
ստեպ կը յիշեն հատուածներ այդ առակներէն. վերջապէս ամենէ
անուանի թատերգունի հանդիսաւոր օրի մը՝ նուագահանդէսի մ'ա-
ռիթը կ'ընտրեն մնացելու՝ կատուն, ճագարը կամ մըջիւնը
խօսիլ տալու համար այն միւսնոյ՝ ձայնով՝ որ տեսարանին վրայ
լուրջ և նշանաւոր դերեր կ'արտայայտէ ունիւրը հասարակութեան
առջեւ: Ուստի այնպէս կը թուի թէ Լաֆօնթէնը կարդարու եղանակին
վրայ այլ ևս ըսելիք մը մնացած չըլլայ. անոր հանճարի բացատրու-
թեան ամեն զաղանիքներն որպէս թէ յայտնուած կ'երևին, և յան-
դուին մէ'կը միայն կրնայ յաւակնիլ նոր սղտի խորշ մը զանել անոր
մէջ: Եւ սակայն կը կարծեմ թէ ցոյց տրուելիք խորշ մը կայ իբրօք:

Արտատանողը առ հասարակ սքանչելի կերպով մը կը յայտնեն,
ի վեր կը հանեն Լաֆօնթէնի բովանդակ նրբութիւնը, շնորհը, զգայ-
նութիւնը, ուղիղ բանը, թատերական սաղանդը, և նոյնիսկ բոլոր
առնութիւնը:

Այլ Լաֆօնթէն առակախօս մը, բարոյախօս մը, թատերագիր
մը չէ միայն. նա բանաստեղծ և նկարիչ մ'ալ է: Եւ ճի'շտ այդ բա-

նին բոլոր արուեստագէտները՝ որոնց գլուխ կը գտնուէին Մարդէ
և Մոռնէ Մոռլի, անմահ հեղինակին առակներէն ձեռնէկ հատ ար-
տասանեցին: Մանաւանդ « Երկու Աղաւթիներ » — Լաֆօնթէնի
այդ ամենագողտր առակը — ամենէն աւելի որոտընդոտ ծափա-
հարուրիչներ խլեցին հանդիսականներու կողմէ:

նաստեղծական և նկարչական մասն է որ արտասանուած առական-
բու մէջ կը թերահայ ստեպ. ամենէ ճարասար խօսողը խօսի երբեմն
կը սխալին այնպիսի կանոնով մ'որ ըստ ինքեան ճիշտ է, այլ կի-
բարկութիւնը նուրբ ու փափուկ։ Անոնք կ'ըսեն թէ առականը
պարզ կերպիւ պէտք է արտասանուին։ Այլպէս է անշուշտ, այլ
շատ կերպ պարզութիւններ կան։ Պարզութիւնը կրնայ ըլլալ մերկ,
ցուրտ, տափակ, կամ արտայայտիկ, նկարէն, կարէյից։ Արդ ըստ
որում Լաֆօնթէն ճշմարտութեան ու պարզութեան մէջ մնալով հան-
դերձ կրցած է մեծ բանաստեղծ և մեծ նկարիչ մըլլալ՝ բոլոր պար-
տաւորութիւնէ ալ, պարոն վերծանող, բանաստեղծական և նկարա-
գիւղ ըլլալ է՝ առանց պարզ ու ճշմարիտ ըլլալէ դադրելու։

Քանի մ'օրինակներ առնո՞ւնք.

Մի հագարի պարտաւան
Աբիս բռնի տիրացաւ,
Վարպետորդի մէկն է ան,
Այն անդ տանուէր
Չէր գտնուէր,
Ուստի եւ բանն հեշտ եղաւ.
Հոն քերականներն փոխադրեց՝
Մինն սրվորիկն ¹ անկասկած,
Զամփուններու, ցօղի մէջ,
Ժայռակարմիր արեւուն
Գարպաս ընել էր գացած։

Այս առակն ըսած եմ Պ. Սանսօնէ, այսինքն այն մարդէն՝ որ
արտասանման արուեստը մինչև հանճարի հանած է։ Է՜հ, ի՞նչ ը-
սեմ. ինձ այնպէս թուեցաւ թէ Պ. Սանսօն փոքր ինչ կը սխալէր
այդ հատուածի մէջ։

Նա պաշտօնաւոր այնպէս կ'արտասանէր որպէս թէ քնակարա-
նին զրուած ըլլար՝ «քերականներն հոն փոխադրեց»ը՝ որպէս թէ
քնադիրը զրած ըլլար՝ «հաստատուեցաւ, և «զամփուններու, ցօ-
ղի մէջ, ժայռակարմիր արեւուն դարպաս ընել էր գացած»ը՝ որ-
պէս թէ զրուած ըլլար, ցօղի մէջ զամփուն ուսուէր գացած էր։
Բնականը և ճշմարտութիւնն աւելի լաւ պահելու համար՝ կը ծած-
կէր կը պարտկէր պաշտ . . . քերականներ . . . զամփուններու,
ցօղի մէջ, ժայռակարմիր արեւուն դարպաս ընել գացած էր
բառերու բանաստեղծութիւնը, և արտասանութեան ընթացքին
մէջ կը խղղէր զանոնք։ Եւ Պ. Սանսօնի հակառակ կը համարձա-
կիմ կարծիւ թէ պէտք էր մանաւանդ վեր հանել այդ բառերը։ Լա-
ֆօնթէնի արուեստը ճշտիւ ա՛յն եղած է որ այս կարճ հատուածի
մէջ առանց վատաձայնութեան բովէ քով դնէ զուտ կատակերգական

¹ Գաւառական հունանիշ ձագարի։

տողեր, ինչպէս շունի տիրացաւ . . . վարպետորդի մէկն է աճ,
պարզ պատմութեան տողեր, զոր օրինակ,

Հոգնեղ տառնուր
Չէր գտնուեր:

Եւ բանաստեղծական ամենաթարմ փոխաբերութիւններ: Ըստ
սրում այս հակադատիւներն այդքան քաջ յարմարած են իր առա-
կին մէջ՝ զո՛ւն ալ ա՛յնպէս մ'ըրէ որ արտասանման մէջ նոյնպէս
քաջ յարմարին անոնք: Լա՛ւ, պիտի ըսես, բայց ի՞նչպէս: Շատ
պարզ է միջոցը: Այդ պարզ . . . քերական . . . արեւոյն
դարպաս ընել, բառերը հեգնական փոքր ճոռոմութեամբ մ'արտա-
սանէ՛, ձոյնի ելեւէջով զո՛ւն ալ այդ բառերուն վրայ ծիծաղիլ ցո՛ւ-
ցուր. այս կերպով իրենց ազդեցութիւնը պիտի սլահեն՝ կ'ըսնոյն-
լով միանդամայ՝ իրենց արուեստիկ հանդամները: Ժպտելով գրած
է զանոնք Լաֆօնթէն, զո՛ւն ալ յայտէ՛ արտասանած միջոցիդ:

Ուրիշ օրինակ.

Հարարողոյց ցորեններուն
Մէջ՝ արտայտներ կը դնեն բոյն
Այն միջոցին՝

Ուր ամէն ո՛ր՝ կ'զգայ իր ներսն սէր նորածին,
Ծովերու խորն՝ հրէշներ մեծ,
Անտառն՝ ինձ, ու արտայտներ՝ դաշտերու մէջ:

Լաֆօնթէնի հանճարին նկարագիրներէ մին արտայայտեալ կը
գտնենք այս տողերու մէջ: Ամենապարզ, հասարակ, գոչցիս հետե-
ւակ ներք առաջին տողերը յանկարծ լուրջեան ոճով բարձր տողի
մը, ձևով և ազդուութեամբ հոյակապ տողի մը կը յանդիմն՝ որ կը
տարածուի լայն ու արձակ: Արդ, զիտէ՞ր թէ ի՞նչ սխալ կը գոր-
ծուի գրեթէ միշտ. այս չորրորդ տողը մի և նոյն ձայնով կ'արտա-
սանուի. այնպէս որ երեք անաջին տողերու պարզութեան մէջ կ'եր-
թայ կը կորսուի այդ վեհաշուք չորրորդ տողը՝ զոր պէտք է արձակել
թեատարած և լիաթոխ, ինչպէս պայծառ թռչուն մ'որ յանկարծ
մացաւ մը զուրս ելլելով՝ սրացած ծամանակը աչքերդ կը շլացնէ:

Ուրիշ օրինակ մը Արշը և Պարտեզի սիրահարը առակէն.

Մինչ այսպէս կ'ասքեր նո մեղամաղձոտ՝¹
Իրմէ՛ ոչ հեռու՝ մարդ մը տաքիմոտ
Չամօքաւտ մի կեանք կ'անցընէր նոյնպէս.
Հա պարտեզներու սիրող մեծապէս
Փօքա, Բոմօնս դիցունեաց բարձ՝ էր,
Իրաւ, գեղեցիկ ևն այդ պաշտօններ,
Ոսկայն անոնց հետ մի լաւ ընկերի
Տեսութիւնն յաւտ կ'ըլլայ ցանկալի:

Գնացքով այնքան համեստ այս երեք քառաջին տողերուն և բա-
նաստեղծական ձևով մը փայլող միւս հինգ տողերուն կ'զգա՞ր հա՞-

¹ Խօսքը Արշին վրայ է:

կապատեիրը: Այդ ութ տողերը ձայնի միևնույն շեշտով արտասանելով բնագրին ողին ու զեղեցիկութիւնը սպաննուած չըլլա՞ր միթէ . . . :

Միաբա բացատրելու համար անթիւ օրինակներ կրնայի յառաջ բերել, այլ այսքանու բառ կը համարիմ, և հետեւեալ խորհրդին մէջ կ'ամփոփեմ խօսքս: Երբ տողի մը մէջ բանաստեղծական հատիկ ուր զտնես՝ իբր օսկիի զանաւի մը երկիւղածօրէն յողկելով՝ խօսքի ընթացքին մէջ շրջանակէ՛ զայն, և ահա իր լոյսը պիտի արձակէ բոլոր միւս մասերուն վրայ . . . :

Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ՀԱՐՅՈՒՄ ՄԸ

ՆԿԱՏԵԼՈՎ Թէ Կեդրոնական Ուսումն. Խորհուրդը իր բազմաթիւ զբաղումներուն մէջ մոռցաւ էն կենսականն ու կարեւորը, — Ուսուցչաց նպաստի կամ հանգստեան անտուկի խնդիրը:

Նկատելով Թէ անձնասպան վարժապետը, Դաւիթ Սարգիսեանը եւ ուրիշ շատ նման տարաբաղդներ, անգամ մ'ալ մոռացման մատնուեցան:

Ու վերջապէս նկատելով Թէ ուսուցչութիւնը իսկապէս բարձրացնելու համար էն առաջ վարժապետին ապագան ապահով կռուանի մը վրայ ինքնուրու է, — խնդիր մը, որուն լուծումը Կեդրոնէն սպասել անիրական երազ մ'է այլ եւս:

Կը հրաւիրենք իկն եւ նոր ուսուցիչները, որ լրջօրէն մտածելով պատասխանեն յետագայ հարցումին: ¹

«Ի՞նչ դրական և գործադրելի միջոցներ կ'առաջարկէր նպաստի կամ հանգստեան քոչակի սնտոշիկն հատոշցման համար»:

Պատասխանները պիտի հրատարակուին կարգաւ, եւ յօժարակամ պիտի ընդունուին նաեւ գրութիւնները բոլոր անոնց, որոնք ուսուցիչ էին եւ այսօր եկեղեցական կոչման նուիրած են իրենց անձը եւ ուրիշ պաշտօն զբաղում ունին Թէեւ, սակայն համակիր են հայ ուսուցչութեան եւ իրենց կեանքին մէջ, դրժբաղը կրթական աշխատուորի մը դադարդն հանդէպ, զգացած են ապագաներու էն անկայունին բովանդակ դառնութիւնը:

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

¹ Յատկապէս կ'ենդրուի որ տրուելիք պատասխաններն լինին կորճ և ամփոփ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆԵՐ ՄԵ

ՈՐ Ք Ա Ն հիանալի նոյնքան անհաւատալի ըլլալու երեւոյթ ունի հետեւեալը, քաղուած անգլիական արժանահաւատ օրաթերթէ մը:

Բարիզի մէջ՝ մեծ հետաքրքրութիւն կը շարժէ սպանիացի տղեկ մը, երեք ու կէս տարեկան միայն, Բէքիթօ Ռօտրիկէզ Արիօլա անուն որու՝ երաժշտութեան համար ունեցած տաղանդը հրաշալի է պարզապէս:

Տարի մ'առաջ անոր մայրը — որ ընտիր դաշնակահար մ'է — օր մը դասական (classical) կտոր մը կը զարնէր, երբ վերջացուց զայն, դաշնակը գոցեց եւ քովի սենեակը գնաց: Պահ մ'ետք ապշուածեամբ լսեց միեւնոյն եղանակը որ կը կրկնուէր դաշնակին վրայ: Ապշուածինը մեղմացաւ, երբ տեսաւ փոքրիկ Բէքիթօն որ դաշնակին առջեւն անցած քիչ մ'առաջուան լսած կտորը կ'զարնէր յիշողութեամբ, սակաւամիւ սխալներով:

Այն րոպէէն իսկ դաշնակը իր անբաժանելի ընկերը եղաւ:

Եւ այսօր որ տաճաներկու ամիս անցած է իր բնածին տաղանդին երեւան ելած օրէն արտակարգ յառաջդիմութիւն քրած է. թէեւ, բացարձակապէս կը մերժէ երաժշտական կրթութիւն մ'առնել, նոյն իսկ երբ անգամ մը փորձուեցաւ հնչում բանեցնելով անոր դաս տալ, փոքրիկ դաշնակահարը, թողուց դաշնակը քարկուծեամբ եւ քաշուեցաւ իր խաղալիքներուն մօտ:

Չայնանիշ (note) մ'իսկ չկրնար կարդալ. բայց՝ սուէ՛ կամ փսփսա՛՛, եւ է եղանակ մը, եւ պիտի տեսնես որ հշտիւ պիտի զարնէ զայն դաշնակին վրայ, ալլազան սկզբնաւորութիւններ տալով անոր:

Արուեստին բոլորովին անտեղեակ եւ սակայն կը յօրինէ փոքր եղանակներ որոնց մէջ երգահաններն իսկ շատ չնչին սխալներ միայն պիտի կարենան գտնել:

Կեանքը չհասկնար տակաւին այնքան միայն գիտէ որ իրեն հրամցուած անուշեղէն մը մերժելի չէ: Բայց հոն է զարմանալին, որ ան՝ գիտէ իր զարնուածքին մերթ գողտրիկ շեշտ մը տալ, մերթ մեղամաղծիկ անուշութիւն մը, մերթ յուզումնալից պոռկում մը եւ մերթ երազուն քաղցրութիւն մը:

Վերջերս՝ Օգոստոսի մէջ, հոգեբանական համաժողովին ներկայութեան կատարեալ պաղարիւնութեամբ նուազեց մաս մը համրածամբ կտորներ եւ մաս մ'ալ իր հեղինակութիւններէն որոնց մէջ կար այն զննողական քայլերգը զոր Սպանիոյ Թագաւորին նուիրուած է:

Ամեն մարդ զարմանալով կը խորհի, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ այս անմոման տաղանդին ապագան:

Ղ. ՎԱՐՄԵՏԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

30-րդ Երջան

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԱՅԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ա. Բ. Մամիկոնի Բաժանորդ Պաշտօնակատը փափաքով կրնան ուղղակի խմբագրութեանս գիմնէ կամ հանդիսիս Պատ. Գործակալներուն, սրաց միջոցաւ կրնան ստանալ իրենց լիցենզիան:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Ամասիա	—	ՄԵԾ. ԹՈՐՈՍ	ԷՖ. ՕԶԱՆԵԱՆ
Այնթապ	—	»	ՅԱՐՈՒԹ. Է ԽԵՐՆԻԿԵԱՆ
Ատանա	—	»	ՅԱԿՈՅ ԵՍ. ՊՈՂՈՍԵԱՆ
Իրզնկա	—	»	ՊԱՐՈՅՐ ԵՍ. ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ
Իտիքնէ	—	»	ՄՈՎՍԷՍ ԵՍ. ՄԱԼԱՔԵԱՆ
Խարբերդ	—	»	ՌՈՒԲԵՆ ԵՍ. ԶԱՐԻԱՐԵԱՆ
Կ. Պոլիս *	—		
Կիրասոն	—	»	ԳԱԼՈՒՍՏ ԵՍ. ԽՏԻՇԵԱՆ
Հալէպ	—	»	ՅՈՎՀ. ԵՍ. ԹԻՐԱՊԵԱՆ
Մալաթիա	—	»	ԳՐԻԳՈՐ ԵՍ. ԹԱՇԷԱՆ
Ուսրըր	—	»	ՅԱԿՈՅ ԵՍ. ԳԱՍԱՊԵԱՆ
Մարգուան	—	»	ԱԻԵՏԻՍ ԵՍ. ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ
Պարտիզակ	—	»	ՍՏԵՓԱՆ ԵՍ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ
Ռուսուրո	—	»	ՆՇԱՆ ԷՖ. ԺԱՄԱԳՈՐԾԵԱՆ
Սամսոն	—	»	ԵԴՈՒԱՐԴ ԵՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
Սեբաստիա	—	»	ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՍ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ
Ֆիլիպէ	—	»	ԲԻԻԶԱՆԴ ԵՍ. ԶՈՐԵԱՆ

Ա. Բ. խմբագրութեանս միջոցաւ բաժանորդագրւողը պարտաւոր են իրենց տարեկան կամ վեցամսեայ վճարումն ուղղակի խմբագրութեանս շրկելու:

* Կ. Պոլսոյ Գործակալութիւնն առայժմ ջնջուած լինելով մեր Մեծ. Բաժանորդաց Բեռներն ուղղակի պիտի դրկուին իրենց հասցէին. Հետեւապէս բաժանորդ գրուիլ փափաքողը կրնան զիմել ուղղակի խմբագրութեանս որոշակի նշանակելով նաեւ իրենց հասցէս:

Դ. Բաժանորդագրութիւնը վճարելի է ԿԱՆԻՍԻԿ ԵԼՂԻՍԱՅԻ ԳՐԱԺԱՎ և անուղղակի թղթաղրոշմով՝ (20 դրու շնոց դրուշմը մեկ մէծիտի հաշւով) կամ փոխ գրով՝ քաղաքիս կամ Կ. Պոլսոյ հրապարակի վրայ հաշուած:

Դ. Խմբագրութիւնն պիտի դադարեցնէ թերթերու առաւել թիւն Բաժանորդներուն որ մի քանի թիւ առանալէ ետեւ՝ կ'յապաղեն բաժնեգինը վճարելէ:

Ե. Հրատարակութեան համար կրկնած, բաց և է պատճառաւ արտիկ մնացած յօդուած ևւ գրուած ետ չեն գրկուիր: Դրկուած յօդուածը թղթին միայն մեկ երեսին վրայ պէտք է գրուած լինին ի գիւրուէ թիւն:

Զ. Դիւնպէս անպատասխանի կ'մնան այդպիսի զանցառութեան առ թիւ գրողէն խնդրուած և է բացատրութիւն:

Է. Ընդունելի չեն անվճար նամակ՝ կամ ծրար:

Ը. Խմբագրութիւնն պատասխանատու չէ այն բաժանորդաց սքք ի բնեց անդափոխութեամբ չեն ստանար թերթերն, իսկ այն բաժանորդնեց որ կուսնուար թերթերն չեն ստանար, ժամանակին կ'պարտուարին իմանալ խմբագրութեան, տարին քանալէն վերջ և է այսօրինակ առարկա թիւնը ընդունելի չեն:

Յ. Պիտի ծանուցուին թերթիս մէջ ամեն նոր հրատարակութիւններ օրացէ երկ երկու օրինակ կ'ըրկուին Խմբագրութեան:

Ժ. Ա. Մամուլ կ'հրատարակէ նաեւ ծանուցաւեր շատ չափաւ որ գիւրուով:

Ճ. Ա. Մամուլ իբրեւ շտապուած ասպիշաւ առաւարկ կ'ըրգուի գրամական մտածուար վճարմամբ:

Ժ. Ամեն նամակ, գրամ, ցածր եւ արջ, պէտք է ուղղել առ խմբագիր. Տնօրէն:

Հասցէ

مأموران ازميز

Մ. Մամուրեան — Իզմիր

M. Mamourian — Smyrne

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

24	Ինի	դր.	արծ.	60	Իսթապուլ	համ.
13	"	"	"	30	"	"
1	"	"	"	3	"	"
24	"	"	"	30	Իստանուլ	"
13	"	"	"	35	"	"
1	"	"	"	3	"	"
24	"	Ֆրանք	"	15	Արամուսիս	"
13	"	"	"	"	"	"

Im. redaction
de la Revue
Arménienne NANTES
au couvent des R. P. P. Mécitharistes
VII Mécitharistengasse 4
VIENNE